

123

GHATAKARPARA-KAVYA

CHAUDHURI

Rs. 4/-

SANSKRIT DŪTAKĀVYA-SAMGRAHA

Work No. 6

The Ghatakarpara-Yamaka-Kāvya,
*critically edited for the first time with an introduction in English,
indices, appendices, copious extracts from various unpublished
commentaries and a new commentary*

BY

Dr. Jatindra Bimal Chaudhuri,

Ph.D. (London), Kavyatirtha,

Secretary, Govt. Sanskrit Siksha Parishat, West Bengal,
formerly, Principal, Govt. Sanskrit College, Calcutta and
Lecturer, University of London.

Foreword by

Dr. Satkari Mookherjee, M.A., Ph.D.

Ashutosh Professor & Head of the Dept. of Calcutta University.

CALCUTTA

1953.

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE
P.O. Box 8, BANABAS-1.

Rs. 9/-

Published by :—

Dr. J. B. Chaudhuri, Ph. D. (London)

Pracyavani Mandir

(Institute of Oriental Learning)

3, Federation Street, Calcutta—9.

Available at :—

Pracyavani Mandir

3, Federation Street, Calcutta—9

Motilal Banarsi Das

P.O. Box 75, Chowk, Banaras City

Sanskrit Pustak Bhandar

38/1, Cornwallis Street, Calcutta.

Oriental Book Agency

15, Shukrawar Poona.

Poona Oriental Book House

330-A, Sadashiv Peth, Poona.

Mehar Chand Lachman Das

Kucha Chellar Gali Nannu Khan

Faiz Bazar Road, Daryaganj, Delhi.

B. N. Sur & Co.

Gole Market, New Delhi.

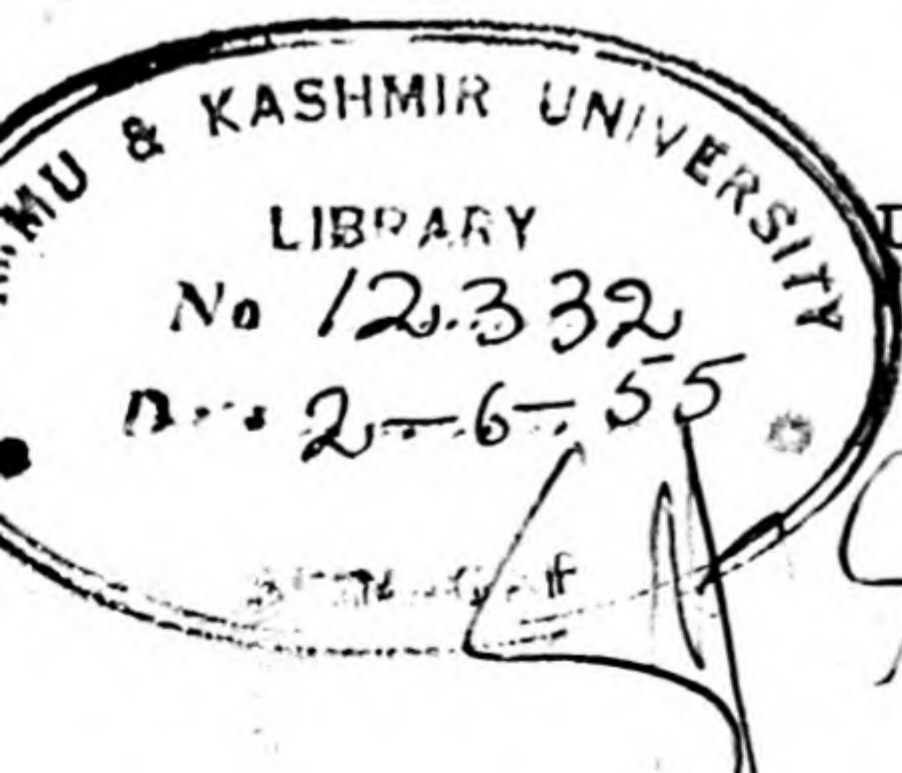
Printed by

U. M. Biswas, M. A. (Com.), B. L.

I. N. A. PRESS.

173, Ramesh Dutt Street,

CALCUTTA—6.

CONTENTS

A. Introduction

Foreword	...	5
1. Description of MSS.	...	8
2. Ghaṭakarpara the Poet	...	14
3. The Influence of the Ghaṭakarpara-Kāvya on the Poets of subsequent ages	...	18
4. Sequence of the speakers of the verses of the Ghaṭakarpara-Kāvya	...	20
5. Commentators of the Ghaṭakarpara-Kāvya	...	22
(i) Abhinava Gupta	...	"
(ii) Divākara, son of Īśvara Vidyāvilāsa	...	26
(iii) Govinda Jyotirvid, son of Nīlakaṇṭha Jyotirvid	...	29
(iv) Kamalākara Bhaṭṭa	...	31
(v) Ramāpati Miśra	...	35
(vi) Śaṃkara	...	37
(vii) Tārācandra	...	40
(viii) Anonymous	...	41
6. The Kṛṣṇalīlā-Kāvya of Madana	...	34

7.	A synoptical Table showing the order of the verses in the commentaries consulted	... 54
8.	Index of Verses of the Ghaṭakarpara-Kāvya	... 58
B.	Text with a new Sanskrit commentary by Dr. J. B. Chaudhuri	१-४०
C.	Appendices :	
(1)	English Translation & Notes	... ४१
(2)	Variant readings of the Ghaṭakarpara-Kāvya	... ५४
(3)	Bibliography	... ५७
(4)	General Index	... ६०

FOREWORD

It is a matter of great gratification to us all that the Pracyavani Mandir (Institute of Oriental Learning), founded by my beloved pupil Dr. J. B. Chaudhuri has unearthed, within a short time, many hidden treasures of the vast store-house of Sanskrit Learning. I have great pleasure in writing a few words in appreciation of his invaluable new publication, the Ghaṭakarpara-Kāvya, critically edited by him for the first time, with a new Sanskrit commentary written by himself.

The importance of the present edition of the Ghaṭakarpara-Kāvya by Mahākavi Ghaṭakarpara, contemporary of Kālidāsa, can hardly be over-estimated. Dr. Chaudhuri has adduced arguments for proving this Kāvya to be a precursor of the immortal Kāvya Meghadūta. Yet, it is strange that no critical edition of this work was so far available. The present edition further reveals that well-known champions of Sanskrit Learning in by-gone ages such as Abhinavagupta, Kamalākara Bhaṭṭa and others commented upon the Ghaṭakarpara-Kāvya but no comparative study of these as well was so far possible as they were all buried in heaps of MSS. in different parts of our country and overseas which are not easily accessible and which have

hitherto escaped the notice of scholars. In this connection, Dr. Chaudhuri has reproduced copious extracts from these commentaries which have much enhanced the value of the work. All the variant readings from various MSS. materials have also been very carefully noted, and interpreted, whenever necessary. What is more, the new commentary by Dr. Chaudhuri in Sanskrit, the inspired work of one of the greatest Advocates of the importance of Sanskrit Learning in India to-day, will be most welcome to all lovers of Sanskrit Learning all over the world. In it, Dr. Chaudhuri has argued convincingly that the *Ghaṭa-karpara-Kāvya* cannot but be a *Dūta-Kāvya* and in all probability, was composed before the *Meghadūta*. The Sanskrit commentary is noted for its lucid, elegant and graceful language and will enlighten a student of Sanskrit *Kāvyas* regarding the niceties of Sanskrit rhetorics, prosody and lexicon, which have been copiously incorporated and explained in the course of the elucidation of the verses.

The other relevant informations regarding *Ghaṭa-karpara-Kāvya* and its influence upon the poets of subsequent ages headed by Madana, author of the *Kṛṣṇa-līlā-kāvya*, are important pieces of Sanskrit Researches. The real nature of relationship between Mahākavi Kālidāsa and *Ghaṭakarpara* has also been beautifully portrayed by Dr. Chaudhuri in the introduction. And this will throw a flood of light on a tangled problem of the history of Sanskrit literature and ought

to serve as a warning to over-enthusiasts who would dismiss tradition with scant respect.

Dr. Chaudhuri's new researches on the Dūta-Kāvya, such as (1) his Series *Samskṛta-Dūta-Kāvya-saṃgraha* (Six Volumes), (2) his recent work *Vaṅgiya-Dūta-Kāvyetiḥāsa* (History of the Dūta-Kāvya of Bengal), (3) his magnificent edition of the *Meghadūta* in two volumes consisting of many hitherto unpublished commentaries such as (a) the *Subodhā* of Bharata Mallika of Bengal, (b) the *Kavīpriyā* by Śāśvata, the well-known lexicographer, from the only extant MS. of the work in Newari script, (c) the *Tātparya-dīpikā* of Sanātana Gosvāmin, direct Disciple of Mahāprabhu Śrī Caitanya, etc. have opened up a new vista for researches into the Dūta-Kāvya Literature in Sanskrit.

I wish my pupil Jatindra Bimal God-speed in all his literary activities as well as missionary work for the propagation of Sanskrit Learning. We, his loving teachers, hereby unite in blessing him for a long life so that he can continue to bring to light many other valuable works as the present one.

Asutosh Buildings,
Calcutta University.
Calcutta
11-8-53

Satkari Mookerjee,
Asutosh Professor and Head of the
Department of Sanskrit,
Calcutta University.

PREFACE.

I have great pleasure in introducing to the lovers of Sanskrit Learning and Literature a critical edition of the *Ghaṭakarpara-Kāvya* for the first time.

As early as 1942, I collected a large number of MSS., from different parts of our country and outside, of the *Ghaṭakarpara-kāvya*, and of all its extant commentaries, collated them and got the press-copy ready. At that time, I intended to publish some of the commentaries of this celebrated work as only one old commentary had till then been published, viz. the anonymous commentary, edited by Durseh from Germany as early as 1828.

Years rolled on and the exigencies of the second world war and my other pre-occupations stood in the way of the publication of the critical edition of the *Ghaṭakarpara-kāvya* together with commentaries. A few years later when I had been perusing through the critical edition of the *Ghaṭakarpara-kāvya* with commentaries prepared by me, important portions of which I am reproducing in the Introduction to this work under the heading : Commentators of the *Ghaṭakarpara-kāvya*, it appeared to me that none of these commentaries was really satisfactory. They were either too abbreviated or they skipped over many important points here and there. Further, I materially disagree with them in the unnecessary introduction of the *Dūtis* and *Pratidūtis*. My commentary would show that as in the *Meghadūta*,

here too the theme is limited to the lover and the beloved, and the messenger. As such, the Ghaṭakarpara becomes almost a prototype of the Meghadūta. The difference appeared very vital. Under the circumstances, I felt called upon to write a commentary myself. Accordingly I did so, and am, at long last, presenting the lovers of Sanskrit learning with the same.

Though the Ghaṭakarpara-kāvya is not in form the same as the Meghadūta-kāvya of Kālidāsa, it is in spirit so. Only the theme is reversed. Here it is the wife who sends the cloud as a messenger and not the husband. The Ghaṭakarpara-kāvya is comparatively very short too, having only 20-23 vv. But its additional interest is the graceful application of the Yamaka Alankāra in a very apt form. The Poet took a great pride too for his skill in the application of the Yamaka as will be obvious from the last verse of the present Khaṇḍa-kāvya.

Tradition attributes the work to the same age as that of Kālidāsa. Many, again, attribute the work to Kālidāsa himself. In any case, it cannot be denied that, though not exactly a Dūtakāvya in name or form, it is really a Dūtakāvya or Messenger-Poem; only, the neat form given to the Meghadūta by Kālidāsa did not crystallize in the Ghaṭakarpara. So we include this work in our series Sanskrit Dūta-kāvya-Saṃgraha and publish this as vol. 6 of the same.

A beautiful critical edition of the Ghaṭakarpara-kāvya has been an object of my dream for the last twelve

years. I only hope that Sanskritists all over the world will find here ample materials to delight in for long. The Ghaṭakarpara appears to fill up the intermediate stage between the Epic and Meghadūta both in form and matters. As such, the importance of the Ghaṭakarpara-Kāvya in the history of the development of the Sanskrit Dūta Kāvya Literature can hardly be overrated.

In fine, I take this opportunity of thanking cordially my ever esteemed friend Prof. P. K. Gode, the celebrated Curator of Bhandarkār Oriental Research Institute, Poona, the Curator of Madras Government Oriental MSS. Library, the authorities of the Asiatic Society, Calcutta and of other MSS. Libraries for kindly lending to me their valuable MSS. for my use for the preparation of the present critical edition.

PRACYAVANI

3, Federation Street,
Calcutta—9.
February, 1953.

J. B. Chaudhuri.

INTRODUCTION

Section I.

Description of MSS.

A. MS. No. 352 of 1884-87—now deposited in Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, (No. 245).

This comm. contains the Text of the Ghaṭākarpāra as well as an anonymous commentary.

Size $10\frac{3}{4} \times 4\frac{3}{4}$ and $11\frac{3}{4} \times 5\frac{1}{8}$ inches. Extent 10 leaves with 7-10 lines to a page ; about 45 letters to a line. Character : Devanagari, hand-writing clear and legible. Material : Country-made paper. Text in the middle with the comm. below and above it. Borders ruled in triple red lines. Red pigment used for verse-numbers. Date of MS : Samvat 1904 i.e. 1826 A.D. Complete. Fairly correct.

This anonymous commentary was published by Dursch in 1828 from Germany.

B. No. 399 of 1887-91—now deposited in Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona (No. 243).

In this MS. the Text is given in the middle and the commentary of Tārācandra above and below it. Size $8\frac{4}{8} \times 8\frac{1}{8}$ inches. Extent : 11 leaves ; 7-8 lines to a page,

with about 30 letters in a line. Material : Country-made paper. Script : Devanagar. Handwriting clear and legible. Borders ruled in double black lines. Complete. Fairly correct.

This MS. consists of the commentary by Tārācandra.

C : MS. No. 27 of 1869-70, now belonging to Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona (No. 241).

Size $8\frac{1}{2} \times 5$ inches. Extent : 10 leaves, 10 lines to a page with 32 letters to a line. Substance : Country-made paper. Script : Devanagar. Handwriting clear. Borders ruled in double red lines. There are a few stray verses on fol. 10. Date : Śaka 1737 i.e. 1815 A.D. Copyist—Viśvanātha Bhaṭṭa, son of Jagannātha and grand-son of Dāmodara Bhaṭṭa Sapre.

The MS. contains the Text as well as the Commentary by Tārācandra.

D. MS. No. 60 of A. 1882-83, now belonging to Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.

Size $8\frac{1}{2} \times 3\frac{1}{8}$ inches. Extent : 6 leaves with 10-11 lines to a page and 45 letters to a line. Substance : country-made paper. Character : Devanagar. Handwriting legible. Text in the middle and commentary above and below it. Verse-numbers marked with red pigment. Complete (fol. 6 blank).

The MS. contains the Text as well as the commentary of Tārācandra.

E. MS. No. 442 of 1899-1915, now deposited in Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.

Size $9\frac{3}{8} \times 4\frac{1}{8}$ inches. Extent : 8 leaves with 6-7 lines to a page and 32 letters to a line. Substance : country-made paper. Character Devanagar. Handwriting : not uniform and clear. Borders ruled in two double red lines. Yellow pigment used for corrections. Appearance old.

The MS. contains the Text as well as the commentary of Tārācandra.

F. No. 632 of 1883-84, now deposited in Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.

Size $10 \times 4\frac{1}{8}$ inches. Extent : 6 leaves with 13-14 lines to a page and 32 letters to a line. Substance : country-paper. Character : Devanagar. Handwriting legible. Borders ruled in triple red lines. Text in the middle with the commentary above and below it. Appearance old.

The MS. contains Text as well as a similar to that of commentary Tārācandra.

G. MS. No. 498 of 1891-95 now deposited in Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona (No. 238).

Size $8\frac{3}{4} \times 4\frac{1}{4}$ inches. Extent 12 leaves with 8-9 lines to a page and about 28 letters to a page. Substance : country-made paper. Character : Devanagar. Handwriting not uniform but clear. Date : 1845 Samvat.

The MS. contains the Text as well as the commentary of Tārācandra.

H. MS. No. 46 of 1871-72, now deposited in Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona (No. 245).

Size : $8\frac{4}{8} \times 3\frac{4}{8}$ inches. Extent : 19 leaves with 10 lines to a page and 35 letters to a line. Substance : country-paper. Character : Devanagar. Handwriting clear and legible. Borders ruled in double black lines ; slightly moth-eaten. Age Sam 1792 ; Śaka 1657.

The MS. contains the Text as well as the commentary of Bhaṭṭa Kamalākara.

I. MS. No. 398 of 1887-91, now deposited in Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona (No. 244).

Size : $11\frac{1}{2} \times 5\frac{1}{2}$ inches. Extent : 10 leaves with 9-10 lines to a page and 40-45 letters to a line. Substance : country-paper. Character Devanagar. Hand-writing legible. Text in the middle with the commentary below and above it. Date : 1879 Samvat ; 1744 Śaka.

The MS. contains the Text as well as the commentary of Ramāpati Miśra.

J. MS. No. D. 11841, belonging to Government Oriental MSS. Library, Madras.

Substance : paper. Character : Telugu. Complete. This MS. has some interesting features : (1) an additional verse (v. 21)—see synoptical table ; (2) a comparatively large number of variant readings (see appendix on variant readings). Further, it includes the verse एतन्निशम्य, etc.

It contains the Text as well as the commentary of Śaṅkara. For further details, *vide infra* : The commentators of the Ghaṭakarpara-kāvya—Śaṅkara.

Copy from the original completed on 12.7.42 and compared with the original on 15.7.42 [*Prācyavāṇī MS. No. 138 J*].

K. MS. No. D. 11842, belonging to Government Oriental MSS. Library, Madras.

Substance : palm-leaf. Character : Telugu. Complete. This MS. has some variant readings, e.g. v. 10 a घास for शष्प ; (का रतिः) प्रिय विना मयाद्य ते for..... ; v. 15 a : सुमगन्धतया for सुसुगन्धितया ।

It contains the Text as well as the Commentary of Tārācandra.

Copy completed on 14.7.42 and compared on 15.7.42 [*Prācyavāṇī MSS. No. 138-K.*]

L. MS. No. 5227 (5035) of Asiatic Society, Calcutta.

Size : $14 \times 3\frac{1}{4}$ inches. Substance : country-made paper. Folios 10 with 5-7 lines to a page. Character : Bengali. Appearance fresh. Complete. Post-colophon : श्रीरामनारायण-देवशर्मणः स्वाक्षरं पुस्तकञ्च ।

For details about the contents, see Appendix on variant readings and Introduction—Commentators of the Ghaṭakarpara-kāvya—Divākara, son of Īśvara Vidyāvilāsa.

The MS. contains the Text as well as the commentary of Divākara.

Prācyavāṇi copy completed on August 15th, 1942—
MS. No. 138—L.

M. MS. No. 8381 (5038) of Asiatic Society
Calcutta.

Size $12 \times 4\frac{1}{4}$ inches. Substance : country-made paper.
Folios 24 with 8 lines to a page. Character Nagara.
Date Samvat 1776 i.e. 1710 A. D. Appearance old
and discoloured. Complete. Post colophon : श्री संवत् १७६६
श्रीगुरुचरणे मम सदा भक्तिरस्तु । etc. For details about
the commentator, his date etc. see Introduction—
Commentators of the Ghaṭakarpara-Kāvya—Govinda
Jyotirvid, son of Nīlakaṇṭha Jyotirvid.

The MS. contains the Text as well as the comm-
entary of Govinda Jyotirvid.

Section 2

Ghaṭakarpara the Poet

The name of Ghaṭakarpara is well-known to all lovers of Sanskrit Learning, particularly because he is reputed to have been one of the nine Gems of the Court of Yasodharmadeva Vikramāditya.

धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्खवेतालभट्टघटकपर्परकालिदासाः ।

ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥

Unfortunately, nothing much about the life of Ghaṭakarpara is known to us. Rājaśekhara in his Estimate about his predecessors says :—

भासो रामिलसोमिलौ वररुचिः श्रीसाहसाङ्कः कविः ।

सिद्धा यस्य सरस्वती भगवती के तस्य सर्वे वयम् ॥

कारणत्वं कवित्वस्य न सम्पन्नकुलीनता

धावकोऽपि हि यद्भासः कवीनामग्रिमोऽभवत् ॥

Here Bhāsa is said to have been born in a low caste. This view is also upheld by Hemacandra when he says in his Kāvyaṇuśāsana—

सम्प्रति परां काष्ठामारूढेन भासेन तत्पूर्वा स्वकीया दशा न विस्मृता । यतोऽनेन पूर्वचरितं घटकपर्परेण उदकवहनमेव प्रति-

ज्ञातम् । प्रतिज्ञां चेमामसहमानाः परे कवयः परिहसितुमनसो

विक्रमार्यसभ्यमेनं भासं तज्जातिस्मारकघटकपर्परनाम्ना व्याजहूः ।

क्रमेण च स एव व्यपदेशो भासमहाकवेः सुप्रसिद्धं सम्पन्नः ॥

In some works, Ghaṭakarpar's verse एको हि दोषो गुणसन्निपाते, etc. is found attributed to Bhāsa.

These all would lead to show that Ghaṭakarpara's name has somehow or other been interlinked with Bhāsa's, certainly, according to some leading authorities, as one and the same person. The evidence at our disposal is, however, meagre and we do not desire, with these insufficient data, to jump to any conclusion.

The name Ghaṭakarpara must owe its origin to the last verse of the work G.K. where the poet significantly uses the word in way of a challenge to other poets. It only appears that he was a sworn enemy of Mahākavi Kālidāsa, as, the Tradition goes, it was Ghaṭakarpara who challenged Kālidāsa with regard to the propriety of his statement in Kumāra-Sambhava, 1-3—

एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ॥

in his immortal verse in the Nītisāra :—

“एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोरिति यो बभाषे ।

नूनं न दृष्टं कविनापितेन दारिद्र्यदोषो गुणराशिनाशी ॥”

(Nītisāra, v. 17) (1)

In the last verse of the Ghaṭakarpara-Kāvya, the poet challenges other poets regarding his absolute superiority in the application of the Yamakas. It is only in the Raghu-Vamśa that Kālidāsa has very casually resorted to the Yamaka and that also in an

---

(1) Published in Kāvya-kalāpa, 1886; Kāvya-saṃgraha, compiled by Dinanātha Nyāyaratna, 1869; Kāvya-saṃgraha, compiled by Jivānanda Vidyāsāgara, Vol. I, 1888.

extremely graceful manner. The Raghu-vaṃśa is a work of Kālidāsa's mature age. It would appear that Ghaṭakarpara would not imagine that Kālidāsa who used to refrain from artificialities as a rule in poetry would resort to the employment of the Yamaka in his composition. It is only likely that the Ghaṭakarpara-Yamaka-Kāvya is earlier than the Meghadūta. The central theme of both the works is just the same except that in the former, it is the beloved wife who sends the cloud as messenger whereas in the latter *i.e.* the Meghadūta, the lover sends the cloud-messenger, and not the lady-love. The message is sent in both at the advent of the rainy-season. The period of separation in the Ghaṭakarpara is, however, much shorter, only three months (Vaiśakha-Aṣāḍha) as opposed to one year in the Meghadūta.

The outstanding discrepancy between the two is, however, the absence of description of the route to be traversed by the cloud. The charming description of various hills, rivers, towns, etc. from the Āmrakūṭa to Alakā has no parallel. The Ghaṭakarpara is simply bereft of this marvellous description of the route to be traversed by the cloud.

Just as the verses inserted at the end of the Meghadūta after मा भूदेव क्षणमपि च ते विद्युता विप्रयोगः indicating the union of the Yakṣa with his beloved, are a definite interpolation (1), so the verse एतन्निशम्य etc. of

---

*For these verses, see my edition of the Meghdūta, Pracyavani Mandir Dr. K. N. Katju Series vol. II, p. 133— “इत्याख्याते....भोजयामास शश्वत्” ।

the Ghaṭakarpara-Kāvya appears to be an interpolation. Abhinavagupta does not interpret the verse at all; probably it was not known to him. He further considers the verse तासामृतुः सफल एव हि immediately preceding this verse also as an interpolated one—"अयं श्लोकोऽत्रत्य इव न लक्ष्यते, पुस्तकेषु केन कारणेन गत इति न विद्वः ॥"

The verse एतन्निशम्य, etc. is not in keeping with the tone of the rest of the work and is really out of place here.

The only other extant work to the credit of Ghaṭakarpara is the Nītisāra, of which again, there is no critical edition. This work contains an interesting dialogue between a Boar and a Lion. The Nītisāra is further the repository of such well-known verses as—

- (1) एका भार्या प्रकृतिमुखरा चञ्चला च द्वितीया
पुत्रस्त्वेको भुवनविजयी मन्मथो दुर्निवारः ।
शेषः शय्या शयनमुदधौ वाहनं पन्नगारिः
स्मारं स्मारं स्वगृहचरितं दारुभूतो मुरारिः ॥१४॥
- (2) अतिदूरपथश्रान्ताश्छायां यान्ति च शीतलाम् ।
शीतलाश्च पुनर्यान्ति का कस्य परिदेवना ॥१५॥
- (3) अपमानं पुरस्कृत्य मानं कृत्वा च पृष्ठके ।
स्वकार्यमुद्धरेत् प्राज्ञः कार्यध्वंसे हि मूर्खता ॥१६॥

Section 3

The influence of the Ghaṭakarpara-kāvya on the Poets of the subsequent ages.

There is no doubt that the Ghaṭakarpara-Kāvya was outrivalled by its supposed contemporaneous work Meghadūta. Still, the Ghaṭakarpara has also influenced poets of later ages. One outstanding instance in this regard is the Kṛṣṇa-līlā Kāvya of Madana, son of Kṛṣṇa, composed in the South of India in 84 verses on Kṛṣṇa's separation from the Gopīs in V. S. 1680 i.e. 1623 A.D. (1) Here each pāda of every verse of the Ghaṭakarpara has been used in a corresponding order and four verses of the Kṛṣṇa-līlā show the respective lines of the Ghaṭakarpara in an unmistakable way. A group of 4 verses of the Kṛṣṇalīlā thus begins with the first line of the Ghaṭakarpara and ends with the last line of the same verse, the 2nd line of the Ghaṭakarpara being used as the second line of the second verse of this group of 4 verses, and the third line of the Ghaṭakarpara as the 3rd line of the 3rd verse of the same group. As an illustration, the first two groups of verses (4+4=8) are quoted below :—

GROUP I

निचितं खमुपेत्य नीरदैः वसुदेवे हरिवाहिनीरदैः ।

रचितं फणिभूमुजाननैः उपरिच्छत्रमभासि काननैः ॥१॥

---

(1) See India Office Library Catalogue of Sanskrit MSS. by Eggeling, Part VII,

शशिनः किरणैः सनीरदैः प्रियहीनाहृदयावनीरदैः ।
 उदितं विभिदे सरिज्जलैः शयितं रक्षिजनैः तदालयैः ॥२॥
 निजपुत्रममुत्रममुक्तवान् स यदा तं जगृहेऽप्यनुक्तवान् ।
सलिलैर्निहितं रजः क्षितौ जनताभिर्न च तौ समीक्षितौ ॥३॥
 निजकार्यचिकित्सयोद्यतं सुरसङ्घाः कुसुमैः प्रमुद्य तम् ।
 ववृषुः स्वमुवं तथा क्षितौ रविचन्द्रावपि नोपलक्षितौ ॥४॥

GROUP II

हंसा नदन्मेघभयाद् द्रवन्ति नेदुस्तदा तत्र च मन्द्रवन्ति ।
 वाद्यानि नन्दोऽपि ददौ बुधेभ्यः प्रीतो धनं मार्गणमागधेभ्यः ॥५॥
 दधीनि गोप्यो बहुसारवन्ति निशामुखान्यद्य न चन्द्रवन्ति ।
 क्षिपन्तु काश्चिच्च तदाचचक्षुः सिक्ताः चपुनश्चापिदधुः स्वचक्षुः ॥६॥
 अजेऽवतीर्णे विबभावधीरं धरा च पूतं (?) पवनोऽतिधीरम् ।
नवाम्बुमत्ताः शिखिनो नदन्ति प्रभां नभोऽपि स्म घना नदन्ति ॥७॥
 इतीन्दिरामन्दिरमागतोषा न पूतनामाह विभौ सतोषा ।
 न कोपि कोणो तु किमायदन्ति (० नदन्ति ?) मेघागमे
कुन्दसमानदन्ति ॥८॥

Section 4

Sequence of the speakers of the verses of the Ghatakarpara-Kāvya

It would only appear that the poem should have really begun with V. No. 6—and not with V. No. 1 as now.

The first six verses are narrated by the poet himself, describing the rainy season. The following fifteen verses are uttered by the lady-love. The last two verses are the poet's own. Of the aforesaid 15 verses, the first 6 are addressed by the wife to the cloud ; the following 2 addressed by her to her confidante, and the remaining 7 her own soliloquy.

According to Abhinavagupta, some of the verses are addressed by the lady-love to the cloud, some by the confidante to the lady-love, some by the lady-messenger sent by the lover, and the rest by the poet himself.

The first five ślokaś as printed by us are inserted by Abhinavagupta after our verse No. 19 and explained by him in that context. According to him, the Ghatakarpara consists of only 21 verses, the verse एतन्निशम्य, etc. being spurious.

So, the order of speakers, according to Abhinavagupta, would be as follows :—

Acc. No. 12332

1st—कवि-वचनम्

2nd-5th—(कविनिबद्धप्रमदावाक्यम्)

6th—कविनिबद्धदूतीवचनम् (न हि मेघानां स्वयमेव
मेघशब्दमुदिता इति तोयदागम इति स्वातन्त्र्येण कथयितुमुचितम् ।
अम्बुदैः शिखिगणो नैवम्)

7th—कविनिबद्धतत्सखीवचनम्

8-14—नायिकावचनम्

15-19—कविप्रकटितप्रतिदूतीवचनम्

21—कविवाक्यम्

Thus, in the opinion of Abhinavagupta (see Synoptical Table) verses 2—5, and 8—14 are to be uttered by the young lady, 6—7 by the female messenger from the husband. In the last two stanzas, the poet himself appears as the speaker.

The verse, last but one, एतन्निशमय, etc. has not been dealt with by Madana as well in his *Kṛṣṇalīlā*. So, the verse in question is certainly spurious.(1)

---

(1) Madana in his *Kṛṣṇalīlā* further interchanges the position of verses 15 and 16.

Section 5.

Commentators of the Ghatakarpara-Kāvya

A thorough search into the MSS. materials reveals that this immortal work has been commented upon by Abhinavagupta, Bharata Mallika, Śaṅkara, Tārācandra, Govardhana, Kamalākara, Ramāpati-Miśra, Kucalakavi, Divākara, Vindhyeśvarīprasāda, Ādakamalla, Vaidyanātha and others. But these MSS. are all beyond the reach of scholars nor are all of them available. E.g. I have been trying hard for the last ten years to get a copy of the MS. of the commentary on the Ghatakarpara-Kāvya by Bharata Mallika of Bengal (whose Meghadūta-tika I have already edited critically for the first time) but have not as yet been successful in getting it. The MSS. of the commentaries of Vindhyeśvarīprasāda (1), Kucala Kavi (2), Ādakamalla and Vaidyanātha are not traceable. Interesting extracts from the old commentaries are, therefore, recorded here.

I. Abhinavagupta, Guru of Ksemendra

Abhinavagupta, writer of the Vivṛti on the Ghatakarpara-Kāvya is identical with the celebrated author of the Dhvanyāloka-locana, Īśvara-pratyabhijñā-sūtra-vimarśinī, Gītārtha-saṃgraha, Paramārtha-sāra, etc.

---

1. Cat of MSS. preserved in the Private Libraries of N. W. Frontier, No. 620.

2. Report of Sans, MSS. by Pt. Kashinath Kunte, Lahore.

In the *Ghaṭakarpara-vivṛti*, he eulogises his Guru Induraja. (1) He was a loving husband (2). Abhinavagupta was not only a lucky pupil (3) but also a lucky Guru, the celebrated Kashmirian Poet Kṣemendra being his pupil. He composed the *Bhairava-stava* in 993 and the *Īśvara-pratyabhijñā-sūtra-vimarśinī* in 1015 A.D. So, there is no doubt that his literary activities extended at least between 993 and 1015 A.D.

It only appears that the *Ghaṭakarpara-Kāvya-vivṛti* was one of his early works and probably, it was composed earlier than 993 A.D.

The following works of Abhinavagupta have not as yet been published :—

(1) प्रमाणपदमीमांसागगने वै विराजते ।

समुच्छलति यत्सृष्टः साहित्यामृतसागरः ॥१॥

कवीन्दोरिन्दुराजस्य ते मच्चित्तविकासकाः ।

बोधांशवो विगाहन्तां भूर्मुवःस्वस्वयीमपि ॥२॥

तत्परामर्शधवलमनःकोकनदो मनाक् ।

कान्येऽभिनवगुप्ताख्यो विवृतिं समरीरचत् ॥७॥

Colophon : समाप्ता इयं घटकर्परकुलकविवृतिः ।

कृतिर्महामाहेश्वर-राजानक-श्रीमदभिनवगुप्तपादानाम् ॥

2. In the *Brhat-pratyabhijñā*, he lovingly mentions the name of his wife—

सहधर्मचारिण्यां श्रीमत्यां विमलायां लीलयाऽवतार्य...

3. He was the disciple of Bhaṭṭa Indurāja, Utpalārāja, Lakṣmanagupta, and Bhaṭṭa Tauta. He was the *Prāśiṣya* of Somānandadeva.

1. Paramārtha-saṃgraha	5. Bhairava-stava
2. Paramārtha-sāra-ṭikā	6. Śākta-bhāṣya
3. Bimba-pratibimba-vāda	7. Spanda.
4. Bodha-pancadaśikā	

In his commentary called *Vivṛti*, Abhinavagupta, as is only expected of one of the greatest exponents of the Dhvani School, lays greater stress on the implied sense than on the denotation of words. In the opening, he offers homage to Śiva—

अपूर्वः कोऽयं ते वरद शिरसः शेखरविधि-
 ननु ज्ञातं प्लुष्टं स्मरधनुरिदं मूर्धनि धृतम् ।
 यदालोकाल्लोके विषमविशिखः स्फूर्जतितरा-
 मिति प्रोक्ते देव्या गलितनियमः शम्भुरवतात् ॥१॥

Then, he proceeds to point out the sequence of the speakers in the poem :—इदं प्रोषितप्रमदया हेतुभूतया प्रोषित-
 प्रमदामुद्दिश्य कथ्यते कुलकम् । तत्र किञ्चित् कविनिबद्धप्रमदा-
 वक्तृकम्, किञ्चित् कविनिबद्धतत्सखीभाषितम्, किञ्चित् कवि-
 निबद्धदूतीभाषितम्, अन्यत् कविप्रकटितप्रतिदूतीवचनम्, इतरत्
 स्वतन्त्रकविकथितम्, इति बहुप्रकारं दर्शयिष्यामः ; न तु सैव
 एका कथनकर्त्री ॥ As regards Suggestion, as pointed out by
 Abhinavagupta, the following verses are specially noted
 V. 2-सर्वकालमतिवाह्य ; etc. ; V. 4-2 ; हंसपंक्तिरपि नाथ संप्रति ;
 V. 5 नीलशष्पमतिभाति etc.—एतैः वाक्यैः प्रत्युत इहागच्छतस्तव
 किमपि पथि मनोहरत्वमिति ध्वन्यते ; V. 10—स्वनशब्देन
 करुणावशात् शब्दायमानता ध्वन्यते...यदा स्वनन्तो गर्जन्तोऽम्भोधरा
 यत्र संजातकृपाः संवृत्ताः, तत्र अमीषां केतनवनानां केयं निष्करुणता ॥

Abhinavagupta attributes the *Ghaṭakarpara-kāvya* to Kālidāsa. In the commentary on his verse 20 (तासामृतुः सफल एव हि, etc.) he says—

किञ्च अत्र कर्ता महाकविः कालिदास इति अनुश्रुतम् अस्माभिः ।

Authorities quoted by अभिनवगुप्त are very few : V.6: पाणिनि ; V. 14 : 'शृङ्गं मुहुः प्ररुदितं क्षणमश्रुपातः, क्रोधे मुहुर्हसितमाशु'....' इत्यादि ; V. 20, मेघदूत (आशाबन्धः कुसुमसदृशं, etc.) ; V. 21—वार्त्तिक (६११, शप उपा- लम्भने) ; ध्वन्यालोक etc. ; २. १७—रसाक्षिप्ततया यस्य बन्धः शक्यक्रिये भवेत् । अपृथग्यत्ननिर्वर्त्यः सोऽलङ्कारो ध्वनौ मतः— एतया च प्रतिज्ञया एतत् परिहृतं—

ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे यमकादिनिबन्धने ।

शक्तावपि प्रमादित्वं विप्रलम्भे विशेषतः ॥ इति ।

नाहं इयं राजाज्ञा, अपि तु रसबन्धविघ्नकारित्वप्रमादः परिहार्यः । अत्र च प्रत्युत आत्मपरिपोषकत्वमेव उक्तेन प्रकारेण यमका- नामिति । कवीनां शक्तिरेव बलीयसी, सा एव लोकोत्तरा व्युत्पत्तिरिति अभिधीयते ; न तु अन्या कविशक्तेर्व्युत्पत्तिर्नाम काचित् । यदुक्तं मया एव रौरवे विचारे—

“न वै दोषा दोषा न च खलु गुणा एव च गुणा

निबन्धस्वातन्त्र्यं सपदि गुणदोषान् विभजते ।

इयं सा वैदग्धी प्रकृतिमधुरा तस्य सुकवे-

र्यदलोत्पादादप्यतिसुभगभावः परिणतः ॥”

इति शिवम् ॥

This commentary is the earliest of all the extant commentaries on the Ghaṭakarpara-Kāvya.

2. Divākara, son of Vidyāvilāsa (1)
(MS. No. 5227 of Asiatic Society, Calcutta.)

The commentary of Divākara, not hitherto published, begins as follows :—

घटकपर्परेण घटितं कविना कलापकाव्यं यद् यमकैः ।
तस्य मयाऽर्थविवरणं करणीयं कारणं धियः सुधियाम् ॥

Divākara says the type of work like the Ghaṭa-karpara comes under the category 'technically known as "संघात"—"संघातलक्षणञ्चेदं काव्यम् । यदुक्तं 'यत्न कविरेकमर्थं सर्गेणैकेन वर्णयति स काव्यसंघातः । स निगदितो वृन्दावन-मेघदूतादिः"' इति ।

Divākara has dwelt upon the inner significance of the verses but his commentary is too abbreviated and is more suggestive than explanatory. He has also left out the verse no. 21 of ours, viz. एतन्निशम्य, etc. and explained only 20 verses, as opposed to 23 verses of ours. In addition to एतन्निशम्य, etc. he has also left out our verse no. 7 सर्वकालमवलङ्घ्य, etc. though it seems that this verse was known to him. Explaining the verse छादिते, etc. he says—

हन्तुमुद्यते सारम्भे सति, पुनरन्यथा तदीय-पञ्चशराघात-मूर्च्छि-
ताया अबलाया वचननिष्पत्तिरपि न सम्भाव्यत इति ध्वनिम् ।

---

(1) For Description of the MS., see p. 12 above.

समुच्चयेऽत्र चकारः । प्रोषितप्रमदया प्रवासिनार्या इदमुद्यते अभिधीयते । इदमित्यनेन पूर्वोक्तमग्रे वक्तव्यम् । [इति] द्वयमपि परामृष्यते ।

विरहिवनिता सखीं सम्बोध्य व्याहृतवती । इदानीं प्रियतमसंवादं विद्यन्मुखेनाह—सर्वकालमवलम्ब्येति ॥ Then follows the commentary of the verse ब्रूत इति (verse 7).

The following passages of Divākara's commentary deserve attention :—

V. 1. अवनीत्यनेन यथा ग्रीष्मतप्ता भूमिः घनसमय-मासाद्य कृषिवलैरुल्लिख्यते तथा मम हृदयमपि विरहानलतप्तं पयोदैर्विपाट्यते इति दर्शितम् ।

V. 3. अनेन च यथा तारानायिकाशून्यं नभो न राजते, तथा यो हि मद्विहीनः सखि स न राजत इति ध्वन्यते । क्वचिन्न भातीत्यत्र विभातीति पाठः ॥

V. 4. दरीषु कन्दरेषु "सुरतयोग्यरूपेण सुन्दरीषु रमणीषु, अत्र जलदस्य नायकत्वं दरीणां नायिकात्वम् उपात्तरतिक्रियाध्वननात् ।

V. 10. किं कृपेति । ईदृशं त्वद्गुणस्मरणमेव पाति रक्षति । अभिलाषोऽथ चिन्ता स्यात् स्मृतिश्च गुणकीर्तनम् ।

उद्वेगोऽथ प्रलापः स्यादुन्मादो व्याधिरेव च ।

जडता मरणं चैव प्रोक्ताः स्मरदशा दश ॥

इत्यनेन त्वद्गुणस्मरणेनैव दिवसमतिवाहयन्तीं त्वदेकानुरागिणी-मागत्य व्रातुमर्हसीति भावः ॥

V. 11. साद्यते कृश्यते । साद्यते इति वर्तमानप्रत्ययेन
इदानीमेवागन्तुमुचितम् । यदा पुनः कृशापि दशमीं दशामापा-
दिता स्यात्तदाऽत्रागमनमपि कथमुपयुज्यते ।

V. 20. मानयन्ति आद्रियन्ते .... विमानयन्ति प्रिययोः
सखितां पुरस्कुर्वन्ति ।

V. 21. आलभ्य आचम्य आङ्पूर्वा लभिराचमने वर्तते ।
....चकारः स्नानादेः पूर्वकरणं समुच्चिनोति । ....सुरतशापेन
आत्मनः परमनागरत्वं प्रकटयति ॥

The commentary ends as follows :

विद्याविलाससहितो लिखितेश्वरेण

श्रीवाजिशान्तिकरणे विहितः पदे यः ।

तत्सूनुना कविवरेण दिवाकरेण

टीका व्यधायि परमा घटकपर्परीया ॥

The only authority quoted by Divākara is the
Śṛṅgāra-prakāśa (vide p. 1 of *Prācyavāṇī* MS. No.
138—L) :—

कुतश्चित् कारणाद् यस्याः पतिर्देशान्तरं गतः ।

कृत्वाऽवधिं भृशार्ता सा प्रोषितप्रेयसी मता ॥

3. Govinda Jyotirvid, son of Nilakantha Jyotirvid. (1)

The commentary begins as follows :—

हेरम्बं विधिविष्णुरुद्रसहितं भक्तौघसंसेवितं
रुद्राणीञ्च सरोरुहाभवदनां सन्ध्यासरक्ताम्बराम् ।
विद्याबुद्धियशोऽर्थदाननिरतां सद्भक्तविघ्नापहां
गीर्वाणेशनमस्कृताङ्घ्रिकमलां वन्दे जगन्मातरम् ॥१॥
श्रीरामचन्द्रं गुणसिन्धुमीशं सुपर्वभूभृन्नतपादपद्मम् ।
स्ववंशदेवीं च पितामहादीन् गुरुनहं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि ॥
श्रीनीलकण्ठस्य पितुः पदाब्जद्वन्द्वं प्रणम्याहमनन्तकीर्तेः ।
गोविन्दनामा विदुषां सुतुष्ट्यै करोमि टीकां घटकर्परस्य ॥

According to Govinda Jyotirvid, the name घटकर्पर is that of the poem, not of the poet,—अथानिर्दिष्टनामा कविर्घटकर्परारख्यं काव्यं चिकीर्षुः सन् गणेशेष्टदेवतानमस्कारारख्यं मङ्गलं मनसि निधाय काव्यमेवातनोति निचितमित्यादि ॥ He, however, reads निचितं, etc. as the first verse.

The commentator says about self and his time :—

श्रीगार्ग्यवंशतिलकोऽखिलशास्त्रवेत्ता

चिन्तामणिः सकलराजनतः स आसीत् ।

यः पन्नगाधिपगवीविदुषां वरिष्ठो

व्याख्याद्व.....शक्रपुर्याम् ॥१॥

तदात्मजोऽनन्त इति प्रसिद्धो हेरम्ब-विष्णवीशपदाब्जसेवी ।

सतां वशी पाठितसर्वविद्यः समस्तविद्वद्गणवन्दिताङ्घ्रिः ॥२॥

(1) MS. No. ५381 (5038), belonging to Asiatic Society, Calcutta ; see p. 12 above.

तस्यात्मजोऽनन्तगुणाकरोऽभूल्लक्ष्मीयुतः पाणिनिशास्त्रवेत्ता
 स नीलकण्ठोऽखिलपण्डितेन्द्रकरीन्द्रसंघट्टनकेशरीव ॥३॥
 शाके खेन्दुशरेन्दुभिः (१५१०) परिमिते मासे नभस्येऽसितेऽ-
 ष्टम्यां श्रीगुरुनीलकण्ठतनयो ज्योतिर्विदामग्रणीः ।
 गोविन्दो घटकर्परस्य विवृतिं शिष्टाज्ञयाऽल्पामिमां
 बालानां हृदयङ्गमां समकरोट् टीकाकृतां हर्षदाम् ॥

The colophon runs as follows :—

इति श्रीसमस्तविद्वद्दैवज्ञमुकुटालङ्कार-नीलकण्ठ-ज्योतिर्वित्-
 पुत्र-गोविन्दज्योतिर्विद्विरचिता बालबोधिनी घटकर्पराख्यकाव्य-
 विवृतिः समाप्तिमगमत् ॥

Govinda Jyotirvid is of opinion that v. 13 (see Synoptical Table) is addressed to her husband residing in her heart, v. 19 is either addressed by herself or her confidante ; v. 21 addressed by the heroine to her husband residing within herself.

Govinda composed in 1588-89 A.D. the Ghaṭakarpara-
 ṭikā and in 1603 the Piyūṣadhārā commentary on the
 Muhūrta-cintāmaṇi (Stein 169). His son Mādhava
 Jyotirvid composed the Jyotsnā commentary on the
 Śruta-bodha in 1640 A.D. Mādhava has to his credit
 many other works, viz. a commentary called Śiśubodhini
 on his grandfather Nilakaṇṭha's Tājika, Bhāgavatī-
 vivaraṇa, Mahādevī-ṭikā, etc.

4. Kamalākara Bhatta

(MS. No. 46 of 1871-72 of Poona Bhandarkar
Oriental Research Institute).

The commentary begins and continues as follows :—

सा मायाऽपि दवीयसी सुविमले शुद्धात्मदर्शोपमे
यत्रैव प्रतिबिम्बिताऽग्निकणवद् देवान् यतोऽजीजनत् ।
साक्षात्कारतयैव यस्य हि जगत् स्वप्नोपमं जायते
तद् वैनायकसंज्ञकं हृदि गतं तेजः परं चिन्तये ॥

नत्वा शिवं शिवायुक्तं घटकर्परयोजिनीम् ।
टीकां बालप्रबोधार्थं कुर्वेऽहं कमलाकरः ॥

इह तावत् “काव्यालापांश्च वर्जयेद्” इत्यादेः “काव्यं यश-
सेऽर्थकृते” इत्यादि प्रयोजनैरपवादमवधार्य मेघदूत इव विप्रलम्भ-
शृङ्गारवर्णनम् अल्पपद्यैः चिकीर्षुः कविः श्रीकालिदासो विशिष्ट-
शिष्टाचारानुमितश्रुत्युपदिष्टाभीष्टोपायकं शृङ्गारसाधनीभूतोद्दीपनाद्यन्य-
तम-नीरदाकाशप्राप्तिरूपं सुमङ्गलमाचरन् प्रोषितपतिकाया नायिकायाः
प्रवासिनायकं प्रति मेघस्य दौत्य-सन्देशाय मेघाविर्भाववर्णन-
मारभते निश्चितमिति ॥ हे सखीत्यध्याहारः । ....
मेघागमे युवयोर्योगो भविष्यतीति उक्तवतीमाकालिकमेघमाशङ्कमानां
सखीं पुनराह रविश्चन्द्रश्च ।.....अत्र वक्ष्यमाणं प्रोषितप्रमदये-
दमुद्यत” इतीदं मध्यदीपिकान्यायेनोभयत्र संबध्यते इति केचित् ॥
समनन्तरपद्यान्तर्गतकुन्दसमानदन्तीत्यध्याहारेण संबोध्य व्याकरोती-
त्यन्यः । अत्र सगणोऽन्तगुरुर्न दोषाय । निशब्दस्य निश्चयार्थस्य

भद्राद्यर्थान्तभूतत्वात् । तथा चोक्तं—“देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः । ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्गणतोऽक्षरतोऽपि वे”ति ।

V. 2 : त्रिभिर्मेघागमकालोचितमाह हंसा इति

V. 5 : संप्रत्यन्यापदेशेनात्मनः स्मृत्युद्वेगावस्थे प्रकाशयति ।

V. 6 : सम्प्रति प्रलापावस्थामाह छादित इति । V. 7 :

सापराध उपालब्धः सन्देशहरणरूपं कार्यं करिष्यतीत्याशयेन

मेघमुपालभते । V. 8 : [मेघस्य] क्षोभशान्त्यर्थं स्तुतिपूर्वकमेव

सन्देशमाह । V. 9 : मद्दुःखपरिज्ञानमन्तरेण अन्यदेशं न

त्यक्ष्यतीत्याशयेनाह । V. 10 : अन्वेषिताप्राप्त्या स्वापरितोषं

सन्दिशति । “यद्वा, हे रतिप्रिय, मया विना त्वया का नारी

अव्यते मुज्यते ।

The MS. concludes as follows :—

घटखर्पर-पानीय-वहनाद् घटखर्परम् ।

इति नाम्ना श्रुतं तस्माद् योजनं तस्य दुर्घटम् ॥१॥

तातो यस्य चतुर्भुजः सततषट्कर्मैककार्योऽभवन्-

माता यस्य पतिव्रता समभवन्मह्वारसंज्ञा शुभा ।

तेन श्रीकमलाकरेण विदुषा टीका कृता प्रीतिदा

सच्छिष्यैः शुक-देवक-प्रभृतिभिः संप्रार्थितेनाप्यसौ ॥२॥

इति चतुर्भुजसुत-भट्ट-कमलाकर-विरचिता कवि-श्रीकालिदास-

कृतस्य घटकर्परकाव्यस्य घटकर्परयोजिनी टीका समाप्ता ।

Post colophon : शिवमस्तु सर्वजगतः ।

शाके १६५७ संवत् १७१२ राक्षसंवत्सरे दाशपुत्रोपनाम्ना

गोविन्देन लिखितम् ।

The following authorities have been quoted by Kamalākara in his commentary :

अमर, हलायुध, विश्व, काव्यप्रकाश, श्रुति, मेघदूत ; वृत्तरत्नाकर ; वैजयन्ती ; अनेकार्थध्वनिमञ्जरी ; कालिदास ; श्रीश्रीचण्डी (मार्कण्डेयपुराणान्तर्गता) ; पालकाप्य ; वाग्भटालङ्कार ; अमरशेष ; वामन ; रसमञ्जरी (यद्वा, देशान्तरगतप्रियसन्तापाकुला प्रोषितभर्तृका इति ; V. 6 (अधस्थमेघे महिषभ्रान्त्या उपरिगतमेघे यमसादृश्यं युक्तम् । तथा चोक्तं रसमञ्जर्यां—“सन्तापाकुलया तया च परितः पाथोधरे गर्जति क्रोधाक्रान्तकृतान्तमत्तमहिषभ्रान्त्या दृशी योजिते” इति) । V. 7. श्रीहर्ष (V. 6) ; भानुकरमिश्र (उत्तमनायिकालक्षणां—“अहितकारिण्यपि प्रियतमे हितकारिण्युत्तमा” इति भानुकरमिश्राः, V, 7.) ; अमरुक (स्त्रीहत्यात्वम् अमरुकेण उक्तम् । “कान्ता यस्य वियोगदुःखविधुरा भर्तुः स्मरन्ती भृशं प्राणानुज्भति चेत्तु कस्य तदहो संजायते पातकम् । यावन्नो पथिकः करोति हृदये तावत्तरोः मूर्धनि प्रोद्घुष्टं परपुष्ट्या तव तवेत्युच्चैर्वचोऽनेकशः” ; धर्मशास्त्रमपि (“यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणान् तमाहुस्तस्य घातकमि”ति, V. 7) ; एकाक्षर-निर्घण्टः (पथि मार्गे कमुदकं पिबतीति तं वा । “कं शिरो जलमाख्यातमि”त्येकाक्षर-निर्घण्टः, V. 8) ; मम्मट ; वामन, याज्ञवल्क्य, शृङ्गारतिलक (both in V. 12) ; क्षीरस्वामी (V. 20) ; धनञ्जय (in VV. 19 and 20).

Kamalākara Bhaṭṭa, son of Caturbbuja and the author of our commentary, is apparently to be distinguished from Kamalākara Bhaṭṭa. son of

Rāmakṛṣṇa and celebrated author of the Nirṇaya-sindhu, Tristhalī-setu, Tantra-vārtika-ṭikā, Vivāda-tāṇḍava, Nīti-Kamalākara, etc. (1) The author of the Nirṇaya-sindhu was the grandson of Nārāyaṇa Bhaṭṭa, younger brother of Divākara Bhaṭṭa and father of Ananta Bhaṭṭa. His Nirṇaya-sindhu was composed in 1616. Our Commentator Kamalākara quoting the Rasamanjarī and its author Bhānukara Miśra by name must have been a contemporary of, or have flourished after, Bhānukara, whose patrons were King Kṛṣṇadeva Rāya of Vijayanagar, Virabhānu of Rewa, Nizam Shah as well as Sher Shah, and who flourished during the first half of the Sixteenth Century AD. (2)

1. He was a prolific writer. Many of his works have not as yet been published. For his works hitherto published, see our Catalogue, India Office Library, p.1238.

The Commentary by Kamalākara on Mīmāṃsā-tantra-vārtika of Kumārila Bhaṭṭa, commentary on the Śābara-bhāṣya, is a work of outstanding importance and should be critically edited by competent scholars to the great benefit of all lovers of Indian History and Culture. Kamalākara also wrote an independent commentary on the Mīmāṃsā-sūtra called Śāstra-mālā. His poetical composition Rāmakautuka-Mahākāvya speaks highly of his poetical talents as well. His work Kamalākara-Bhaṭṭiya comprises of numerous treatises on the Smṛti such as Dāna-Kamalākara, Nīti, Mantra, Vrata, Samaya, etc. Of this important Series, only the Śānti-Kamalākara has as yet been published.

2. For details about the date of this poet, see Introduction to my edition of the Padyāmṛta-taranginī, p. lxii.—lxvi. Also the present author's Muslim Patronage to Sanskrit Learning, Life and Date of Bhānukara or Bhānudatta, pp. 3—10.

5. Ramāpati Mis'ra

MS. No. 398 of 1887—91. (B.O.R.I.)*

MS. dated Samvat 1879—86 = 1823 A.D. ;

Śaka 1744 + 78—9 = 1822—23

श्रीराधिकाप्राणनाथमनाथजनवल्लभम् ।

बालं बालंकृतं कान्त्या नौमि नौमीतिवल्लभम् ॥१॥

सुधियः सुधियः कुधियः कुधियः सुमदाः सुमदा विमदा विमदाः ।

सदयाः सदया अदया अदया न हि तेषु कवेः सुमतिर्विमतिः ॥२॥

यद्यपि न भवति पीडाब्रीडा नीचस्य नर्तने विपणौ ।

तदपि न साधौ बाधौ पुष्टिः(?) किं नैति सन्तोषः ॥३॥

अस्मिन् श्रीघटकर्पराख्यकविताबोधे हि ये नोद्यमं

कर्तारः किल कुर्युरेव बहुशश्चक्रुश्च कुर्वन्ति वा ।

ते के के कथमन्यथैव सुधियो व्याकतुं मञ्जश्चिरात्

संयत्ता अपि नेशिरे कथमिदं स्वान्तस्य मे सद्गतिः ॥४॥

रमापती रमापतिं प्रणम्य चाष्टधा धिया ।

तनोति वृत्तिमादरात् सुबोधिकां परार्थतः ॥५॥

इह कश्चिद् विलासी स्वविलासिनीवदनकमलकोशे रदनावली-
मवलोक्य तामेव प्रोत्साहयन्नाह । तत्रायम् अन्वयः—हे
कुन्दसमानदन्ति ! इति द्वितीयश्लोकेनान्वयः ।

* For description, see page 12 above.

Ramāpati gives an alternative explanation of the verse प्रियहीनाहृदयावनी० as follows :—

अथवा प्रियहीना, [अ]हृदया, अवनिः, रदैः इति छेदः । तथा च प्रियहीना अवनिः भूः, अहृदया हृदि अयते गच्छति सुखदत्वेनेति हृदया न हृदया अहृदया, असुखदेत्यर्थः ।

The MS. ends as follows :—

आत्रेयगोत्रोऽभवदीज्यधर्मोवृद्धते(?) श्रीरघुनाथशर्मा ।
तस्यात्मजस्तात इति प्रसिद्धो मिश्रो विमिश्रो गुणसञ्चयेन ॥१॥
ततोऽभवल्लक्ष्मणनामधेयः संसेवितार्थी हरिनामधेयः ।
ततो रमायाः पतिरित्युपाख्यां जगाम यस्तेन कृता सुटीका ॥२॥
विचार्यतां बुधैरियं हृदाऽर्थतत्परेण वै ।
विधास्यति प्रकृष्टतां सभासु सत्कवेरपि ॥३॥

इति श्रीसर्वपाण्डित्यचञ्चु-सर्वविद्याम्भोजप्रकाशनमार्तण्ड-
श्रीरमापति-मिश्रविरचितायां घटकर्परटीकायां द्वाविंशदलोकव्याख्यानं
समाप्तम् ॥

Authorities quoted by Ramāpati are :

अमर ; V. 5, अनेकार्थध्वनिमञ्जरी ; V. 7, मेघदूत ; V. 19,
“मधुर्देत्यो मधुश्चैत्रो मधुकोऽपि मधुः स्मृतः” ; V. 22, “ऋतुस्नातां
तु यो भायों” पच्यते नात्र संशयः” इति स्मृतेः ॥

6. Śaṃkara

The MS. of the ṭippaṇa of the Ghaṭakharpara-kāvya by Śaṃkara we have used belongs to Madras Oriental MSS. Library, Madras.*

The MS. begins as follows :—

क्रियते घटकर्परस्य टीका विदुषा शङ्करभक्तशङ्करेण ।

शिवमङ्गलमूर्तिकामलदर्मी सततं सूर्यमजं गुरुञ्च नत्वा ॥

अत्र वस्तुनिर्देशात्मकं मङ्गलमस्ति : अथ पञ्चभिः श्लोकैः
कुलकमाह ॥

This MS. has been of great use to us. It brings to light many variant readings not found elsewhere e.g. उपेयं in 23a and शपेयं in 23d. Further, it incorporates one additional verse not found in printed Texts, viz.

कोकिल-भ्रमर-कोक-कूजिते मन्मथेन सकले जने जिते ।

निर्गतोऽसि शठ मासि माधवे नोपयासि शयितेऽपि माधवे ॥२१॥

Further, it does not exclude the verse, एतन्निशम्य विरहानलं etc. v. 22 (in this MS.) ; so the number of verses in this MS. is 23 in all.

Regarding the persons who utter the verses, Śaṃkara says as follows : V, 1. तत्र काचिद्वयस्या प्रेषितभर्तृकां नायिकां प्रति वदति । तत्र द्वितीयश्लोकस्थं सम्बोधनमत्र ग्राह्यम् ।

* For description, see MS. No. J, pp. 1—12 above.

V. 6. प्रोषितप्रमदया गतभर्तृकया इदं वक्ष्यमाणं वचः उद्यते उच्यते । V. 8. अथो नवा अन्या तान् प्रार्थयति । V. 13. : अथ स्वान्ते स्थितं स्वामिनमाह । V. 14. ततो मदनवाणार्ता विरहिणी वयस्यामाह V. 15. : भूयोऽपि प्रोषितभर्तृका आलीमाह । V. 16. ततो भृशं विरहाग्निना विह्वलमनाः सर्जकवृक्षं प्रार्थयतीत्याह । V. 17. अथ कन्दर्पेण विकला स्वान्ते कदम्बद्रुमं प्रार्थयतीत्याह । V. 18. ततो भूयोऽतिशय-कन्दर्पाकुलमना नीपद्रुमं प्रार्थयते । V. 19. अथ स्वयमेव सम्प्रति वयस्यां प्रति ब्रवीतीत्याह । V. 20. अथ भूयः स्वयमेव विलपति, यद्वा आलिं प्रति ब्रवीतीत्याह । V 21. अथ स्वयमेव भूयोऽपि चित्तसहनदुःखं (?) स्वामिनं प्रति वदति । V. 23. अथ कविः कर्ता आह ।

The following extracts from the commentary of Śaṅkara deserve attention :

V. 2. कुन्दसमानदन्ति.....एतेन दशनानाञ्चालकक-
ताम्बूललौहित्यं, तदभावात् प्रोषितभर्तृकात्वं ज्ञापितमिति भावः ।

V. 3. सुखसेवितारं सुखं सेवतेऽसौ सुखसेविता तम् ।
अथवा सुखसेवी चासौ तारश्च शुद्ध इत्यर्थः [तम्] । “तारः
सम्बद्धमुक्तादौ संशुद्धे तरलेऽपि चे”ति विश्वः ।

V. 4. अद्भुतरूपसुन्दरीषु । अद्भुतं रूपं यासां ताः,
एवविधाः सुन्दर्यः अद्भुतरूपा नार्यः तासु । अथवा अद्भुता
ये रूपा मृगाः तेषां सुन्दर्यस्तासु “रूपं मृगेऽपि सौन्दर्ये” इति
इलायुधः ।

V. 6. भावने भानां दीप्तीनां वनं भावनं तस्मिन् भावने दीप्तिसमूहे । छादिते आच्छादिते सति, मेघैरिति शेषः । “भावनं दीप्तिवृन्दे स्याद् भावनं शोकवर्धनं” इति हलायुधः ।

V. 11. कथंभूताः कलापिनः ? प्रोषिताहृदयशोकलापिनः । हृदयञ्च शोकश्च हृदयशोकौ ; तौ लपितुं पीडयितुं शोकं च कर्तुं शीलमेषां ते हृदयशोकलापिनः । हृदये चेतसि, हृदयस्य वा शोकं लपितुं कर्तुं शीलमिति । अथवा, हृदयं च शोकं प्रति लापयितुं शीलं येषामिति ॥

V. 12. कान्तया अबलया हेतौ तृतीया.....अधिकरणार्थे हेतोः विवक्षा, ते कान्तायामित्यर्थः ।

V. 18. पदे स्थाने (and not अपदे) ।

The only authorities quoted by Śaṃkara are Viśva, Amara, Halāyudha, and Vaijayantī (v. 23—भाव इच्छा-क्रिया-चेष्टा-भूत्यभिप्रायजन्मसु) ।

The MS. ends as follows :—

किंविधः अहम् ? तृषितः पयसू सु तृट् संजाता यस्य सः ; जलं पातुम् इच्छन्नित्यर्थः । वसन्ततिलकाच्छन्दः ॥

इति श्रीकालिदासकृते घटकर्परकाव्ये टिप्पणं समाप्तिमगमत् ॥

7. Tārācandra*

This short commentary appears to be quite popular. We have been able to collect MSS. of this commentary from Poona, Madras, Tanjore and many other MSS. Libraries.

The order of speakers, according to this commentary, is as follows :—V. 1. प्रोषितभर्तृकयेदमुद्यते इति षष्ठश्लोकेनान्वयः । प्रोषितप्रमदया विदेशगतभर्तृकया सख्या अग्रत इदं निचितमित्यादि वक्ष्यमाणञ्च उद्यते । V. 6. प्रोषितप्रमदया विदेशगतभर्तृकयेदं प्रागुक्तं सर्वमुद्यते उच्यते । After this, there is no further indication about the speakers.

The concluding verse of the commentary would show that Tārācandra was responsible for revision of the commentary ; he was not the author :—

ताराचन्द्राभिधेयेन बालव्युत्पत्तिहेतवे ।

घटकर्परटीकेयं संशोध्य प्रकटीकृता ॥

This commentary leaves out the verse कोकिलभ्रमर०

The only authority quoted by Tārācandra is Amara (see his comm. on vv. 2 & 3).

MS. No. 632 of 1883-84, marked as F by us (see p. 10 above) concides with Tārācandra's commentary only towards the beginning, but is, otherwise, materially different. It appears to have been redrafted by somebody else on the lines of Tārācandra's commentary.

---

* For MSS. used, see pp. 8—10 above.

8. Anonymous Commentary

Last, but not of least importance, is the Anonymous commentary, edited by Dursch from Germany in 1828. (1)

The commentary begins and ends as follows :—

Beginning

यस्याः पतिर्देशान्तरं गतः तां नायिकां पञ्चभिः श्लोकैरभिधत्ते निचितमित्यादि । हे कुन्दसमानदन्ति, नीरदैः उपेत्य खं निचितम् ।

End

कविनेत्युक्त्वत्वात् यः कविस्तेन तु यमकादौ जेतव्योऽस्मि शास्त्रे तु शास्त्रज्ञैरिति अलं विस्तरेण ।

According to this commentary, the first five verses are addressed by the confidante to the lady-love, see beginning of the commentary on v. 6, “एवं सहचर्याश्वासिता नायिका मेघान् आह” । vv. 6-14 are addressed by the wife ; v. 15 by the confidante to the cloud (पुनरपि सखी मेघ-समक्षमाह) ; vv. 16-18 by the wife ; v. 19 by the wife or the confidante (सखी पुनर्विलपति, यद्वा सखी वदति) ; v. 19 by the wife.

---

(1) The Ghatakarpara-Kāvya is one of the earliest Sanskrit Texts printed in the West. For an interesting history of the Sojourn of Sanskrit in Europe, America, Japan and Asiatic countries, see Dr. J. B. Chaudhuri's article on the History of Sanskrit, Pali and Prakrit Literature as represented by the National Library of India, Golden Jubilee Souvenir Volume, Govt. of India Publication, 1953, pp. 30-46.

The authorities quoted in this commentary are —प्रकाशः (V. 13—कुटजो वृक्षभेदे स्यादगस्त्य-द्रोणयोरपि इति प्रकाशः) ; एकाक्षर-निर्घण्टः (V. 13— कस्य जलस्य, कं शिरो जल-माख्यातम् इत्येकाक्षर-निर्घण्टः, आननानि मुखानि आधारत्वात् स्थानानीति यावत्, तेषु काननेषु सजलेष्वित्यर्थः) । (V. 10. प्रियाणां रः कामः तत्र हितः—रश्च कामेऽनले सूर्ये इति निर्घण्टः)

समुत्सु प्रीत्या घटितेषु । किंभूतेषु कामिनीजनेषु ? काननेषु, केन सुखेन युक्तानि आननानि येषां तेषु मध्यपदलोपि-समासात्, वियोगाभावात् सुखितेष्वित्यर्थः । यद्वा केन जलेन युक्तान्याननानि येषां तेषु विपरीतसुरतश्रमयुक्तेषु । See also पावके च मधुरे च सुखे शीर्षे जले च कम् । रः सन्तापः अर्थान्मदनजन्य इत्यर्थः । तत्र हितः । रश्च कामेऽनले सूर्ये इति निर्घण्टुः ॥ V. 15, कित निवासे ; V. 16, शाल-साले तु सर्जके ॥

This commentary leaves out the verse कोकिलभ्रमर ।
(our verse No. 21.)

Kṛṣṇa-līlā-Kāvya by Madana

...

In pp. 18—19 above, we have dealt with the Influence of the Ghaṭakarpara Kāvya upon Madana in particular. For curious readers, we record below some further details about this poet and his work.

Poet Madana

Madana's work is dated 1680 V. S. i.e. 1624 A. D. So he must have flourished by the end of the sixteenth century A. D. Apart from the Kṛṣṇa-līlā-Kāvya he has another work to his credit, viz., the Kalyāṇa-rāja-carita (Oxford, 127 b ; I. O. L. i. 1461 a). He mentions his father's name as Kṛṣṇa.(1)

कृष्णलीलाकाव्यम्

The first mention of the Kṛṣṇa-līlā-Kāvya is found in the Catalogue of Sans. MSS. contained in the private Libraries of Gujrat, Kathiawad, Kaccha, Sind and Khandesh, compiled under the superintendence of George Biihler, Bombay, 1871—73. It is now beyond the reach of scholars. Fortunately, however, the India Office Library (now the Library of Commonwealth Relations Office, London), is in possession of a MS. of the same.

-
- (1) “आसी [दासप्तसिन्धु] क्षितिर्विदितयशा वित्तपाशाप्रभूतः
श्रीकृष्णः कृष्णपादाम्बुजरचितमना वैद्यविद्यानिधानम् ।
काव्यं तस्यात्मजेनेदमघटि मदनेनात्मनः पापनुत्यै
सर्वेषां चोपकृत्य हरिगुणगणनं कालिदासात्तपादम् ॥८५॥
दिव-चसु-रस-भूमी [१६८०] वत्सरे माधवस्य
द्विपमुखदिनसोमे कृष्णलीलाभिधानम् ।
मदनविविधमिथ्यापथ्यवाक्यप्रयोगो-
दितदुरितनिहत्यै काव्यमेतत् समाप्तम् ॥८६॥

(No.3880).(1) No other MS. of this work is known to exist. So, the account given here is based upon this rare MS (2)

We have mentioned in pp. 18—19 above the special feature of the work, viz. that it is a Yamaka-Kāvya, of the same pattern as the Ghaṭakarpara, with alliterations consisting of repetitions in corresponding places of groups of the same letters viz., a group of 4 letters in the former, only 2 letters in the latter in most cases.

The subject-matter of the work is the Life of Srikrṣṇa, beginning with His removal from the jail of Kāṁsa to the abode of Nanda in Gokul and ending with his Holy Rāsa sports. The order followed in this connection is that of the Bhāgavata-Purāṇa; its influence upon the Krṣṇa-līlā is also betrayed by similarities in ideals as well as expressions here and there.

In the last verse of Krṣṇa-līlā, Madana says :—

“अन्यार्थकान्यकविताचरणप्रचारैः
काव्यं निजार्थपदपंकिलसद्वि [चारैः] ।
[रच्ये] त येन समस्य परं परेण
तस्मै वहेयमुदकं घटखर्परेण ॥”

The verse is an exact imitation of the last verse of the Ghaṭakarpara-Kāvya. Here Madana claims preponderance over all poets who would compose verses in the form of *Samasyā-pūrti* using the lines of some other poem as a component part of each verse of his own work. Numerous works of the pattern in imitation of the Meghadūta using a pāda, a line, etc., are available. But none of these works uses the Śabdā-

(1) For details about this MS., see Bibliography—Krṣṇa-līlā-Kāvya by Madana.

(2) I am very grateful to Mr. S. C. Sutton, Librarian, Commonwealth Relations Office Library (India Office Library), London for kindly sending me by return of post Dursch's edition of the Ghaṭakarpara-Kāvya and the MS. of the Krṣṇa-līlā-Kāvya.

laṃkāra Yamaka.(1) In the field of application of Yamakas, Madana's claim is justified : he still remains unsurpassed in this respect.

The Early life of Śrī Kṛṣṇa up to His Rāsa sports has been described as follows :—

Subject-matter of Kṛṣṇa-līlā	Verses of K. L.	Verses of Ghaṭa.	Bhāga- vata- purāṇa
1. Śrīkṛṣṇa kept in safe custody in the residence of Nanda	1—4	1	10.3
2. Festivities in the house of Nanda	5—7	2 (pādas 1-3)	10.5
3. Slaying of Pūtana	8—12	2.4th pada—3	10.6
4. Demolishing the Cart	13	4.1	10.7
5. Slaughter of Trṇāvarta	14—15	4.2—3	10.7
6. Stealing butter, tying of Śrīkṛṣṇā by Mother Yaśodā in wooden mortar	16—18	4.4—5. 1—2	10.9— 10
7. Śrīkṛṣṇa's Early Life	19—22	5.3-4— 6.1—2	10—11
8. Killing of Vakāśura	23—24	6.3—4	10—11

(1) For an account of these works, see Introduction to "Vangīya-Dūta-Kāvyetiḥāsa" or "The history of the Dūta-Kāvyas of Bengal", by Dr. J. B. Chaudhuri Calcutta, 1953, published by the Pracyavani Mandir.

Subject-matter of Kṛṣṇalilā	Verses of Kṛṣṇalila	Verses of Ghaṭakar- para	Bhāgavata- purāṇa
9. Killing of Demon Agha	25—28	7	10—12
10. Brahma-mohana	29—42	8—11.1-2	10.13—14
11. Dhenuka-vadha	43—46	11.3-4— 12.1-2	10.15
12. Kālīya-damana	47—52	12.3-4—13	10.15—16
13. Stealing of Clothes	53—54	14.1—2	10.22
14. Rescue of Yajna- patnī	55—56	14.3—4	10.2—3
15. Govardhana- dhāraṇa	57—59	15.1—3	10.24-27
16. Holy Sports in Rāsa—			
(i) Beginning	60—62	15.4—16.1-2	10.29
(ii) Gopīs in Separation	63—68	16.3-4—17	10.29-30
(iii) Reappearance of Śrīkrṣṇa and Rāsa sports	69—78	18—20. 1-2	10.32-33
(iv) Water-sports and End of the Rāsa	79—84	20.3-4—21	10.33

From the above, it will be seen that Madana has devoted as many as 14 and 25 verses for the Brahma-mohana and Rāsalīlā respectively. With regard to the latter, the Separation of Gopīs from Śrīkrṣṇa tallies with the subject-matter of the Ghaṭakarpara-kāvya. We reproduce below some verses of the Kṛṣṇa-līlā subjectwise in order that readers may judge for themselves the real merit of the work :—

१। वसुदेवकृतं श्रीकृष्णस्य नन्दालये स्थापनम्—

निचितं खमुपेत्य नीरदैः (1) वसुदेवे हरिवाहि नीरदैः ।

रचितं फणिभूमुजाऽऽननैरुपरि (2) च्छत्रमभासि काननैः ॥१

शशिनः किरणैः सनीरदैः प्रियहीनाहृदयावनीरदैः ।

उदितं विभिदे सरिज्जलैः (3) शयितं रक्षिजनैस्तदालयैः(?) ॥२

निजपुत्रममुत्र मुक्तवान् स यदा [नन्द] गृहेष्यनुक्तवान् ।

सलिलैर्निहितं रजः क्षितौ जनताभिर्न च तौ समीक्षितौ ॥३

निजकार्यचिकीर्षयोद्यतं सुरसङ्घाः कुसुमैः प्रमुद्य तम् ।

ववृषुः स्वमुवं तथा क्षितौ रविचन्द्रावपि नोपलक्षितौ ॥४॥

२। शकटभञ्जनम्—

सतडिज्जलदार्षितं नगेषु कुलिशं कन्दरभीतपन्नगेषु ।

हरिपादहतं व्यवर्ततान (4) स्तुमुलं शब्दमिदं तथा ततान ॥१३

३। नृणावर्तवधादि-बाल्यलीला—

मरुता पतिते जने नगेषु स्वनदम्भोधरभीतपन्नगेषु ।

रजसाकुलिते नृगोसमूहे दितिजः कश्चन खे हरिं समूहे ॥१४

1-2. “ववर्ष पर्जन्य उपांशुगर्जितः शेषोऽन्वगाद् वारि निवारयन् फणैः” (भाग १०।३।४६) । 3. “मार्गं ददौ सिन्धुरिव श्रियः पतेः” (५०) । 4. “शिशोरनोऽल्पकप्रवालमृद्वङ्घ्रिहतं

हरिणान्तगलो विपन्ननेत्रः (5) पतितोऽधिद्विति वेशमगे जनेऽत्र ।
 परिधीरखं जलं दरीषु जनयन् संवल्यन् स सुन्दरीषु ॥१५
 करजानुचरे (6) निजाङ्गनेषु पशुपानामपि नन्दजे गणेषु ।
 मुदलं स्म ब्रजे कृशोदरीषु प्रपतत्यद्भूतरूपसुन्दरीषु ॥१६

४ । वयस्यभोजनम्—

ब्रूत तं पथिकपांशुलं घना-भं निहत्य सुहृदोऽतिलङ्घनाः ।
 प्रातराशनमिदं विधास्यथ प्राह वोऽपि स रुचिं मनस्यथ ॥२६
 पत्र-पुष्प-फलसम्पदो घना यूयमेव पथि शीघ्रलङ्घनाः ।
 आनयन्तु सुहृदोऽशितुं स तां वाचमाह महितः सदां सताम् ॥३०

५ । ब्रह्ममोहनम्—

अश्नतोऽथ परितः शिशून् हरिमाह वीक्ष्य स सुरानिदं हरिः ।
 अन्यदेशरतिरद्य मुच्यता सद्गभित्तटमिदं विरच्यताम् ॥३१
 तेषु भोजनपरेषु पशूनां तत्र पश्यति जहार शिशूनाम् ।
 वृन्दमस्य न कृतिं विविच्य तां साधवा तव वधूः किमुच्यताम् ॥३२
 हंसपंक्तिरपि नाथ संप्रति प्रेषिता भटिति खं गता प्रति ।
 वत्स-वत्सपकुले हृतेऽवताऽचिन्ति तेन हरिणेति धावता ॥३३
 वेधसैव मुषिता हि सम्प्रति प्रस्थिता वियति मानसं प्रति ।
 वत्स-वत्सपगणा दिदृक्षया मे महिम्न इह मायिकक्षयाः ॥३४

व्यवर्तत” (१०।७।७) । 5. “गलग्रहणनिश्चेष्टो दैत्यो निर्गत-
 लोचनः”—(१०।७।२८) । 6. “जानुभ्यां सह पाणिभ्यां रिङ्ग-
 माणौ विचेरतुः” (१०।८।२१) ।

ईक्षिषन्त(?) इह तान् दिनात्यये मातरोऽम्बुदगणे पतत्यये ।
 चातकोऽपि तृषितोऽम्बु याचते सन्तु नूतनवस्तथा च ते ॥३५
 तं तदोचुरिति ते शनैरजं वीक्षितुं वदनरम्यनीरजम् ।
 वल्लवेशितुरुपेत्य याचते दुःखिता पथिक सा प्रिया च ते ॥३६
 नीलशष्पमतिभाति कोमलं यत्र वारि यमुनातटेऽमलम् ।
 अन्वहं सह स तैर्नवैर्ययौ तत्र चात्र सकृदब्दमाययौ ॥३७
 अस्ति यत्र यवसं स्म कोमलं वारि विन्दति च चातकोऽमलम् ।
 तत् सरित्तटमजः स सत्वरं हंसयानमधिरुह्य गत्वरम् ॥३८
 दृष्ट एष विधिना गतेन यद् भोजने प्रथमवत् प्रथयन्नः(?) ।
 अम्बुदैः शिखिगणो विनाद्य तेनाश्रिते स्म पथि न प्रमुद्यते ॥३९
 तान् सुरानथ सुरोत्तमानथोपासितानपि सुरैः शिशूनथो ।
 वीक्ष्य तं स्म मृगयन्तमुद्यते का रतिः प्रियविना मयाऽद्य ते ॥४०
 मेघशब्दमुदिताः कलापिनस्ताण्डवानि दधुरस्य लापिनः ।
 तं प्रतीति वचनं श्रुतिं गतमाप्य धातरथ किं स्तुतिं गतः ॥४१
 धातरस्रु भवतो भवापि न प्रोषिताहृदयशोकलापिनः ।
 सोऽप्ययच्छदथ तान् पुरातनानागता लयमथाधुनातनाः ॥४२

❧ ब्रह्मणा गोपबालकेषु हृतेषु कृष्णेन स्वमायया तावन्त एव ते
 बालकाः सृष्टा इति भागवते वर्तते ; परं तेन प्रत्यर्पितेषु तेषु वास्तव-
 बालकेषु मायिकानां बालकानां का गतिरासीत् इत्यत्र न किमपि
 ब्रवीति श्रीमद्भागवतम् । अत्रायं कविर्ब्रवीति यत् मायिकास्ते
 श्रीकृष्ण एव लीना इति । अत्र पुराणान्तरसंवादो द्रष्टव्यः ।

६ । गोपीनां वस्त्रहरणम्—

मार्गेषु मेघसलिलेन विनाशितेषु
 भ्रान्ताः किलेति पशुपेषु धृताशितेषु ।
 संस्थापितेषु कपटेन हरिस्ततोऽयं
 कन्याः प्रविश्य च रमन्ति(?) गतोऽथ तोयम् ॥५३॥
 दृष्ट्वा स्म शाखिनि तमासु मुहुः शितेषुः
 कामो धनुः स्पृशति तेन विनाशितेषु ।
 वस्त्रेषु ता बहिरूपेत्य निगूढभावाः
 स्तुत्वापुरंशुकमिमञ्च शुचिस्वभावाः ॥५४॥

७ । गोवर्धनधारणम्—

तत् साधु यत्वां सुतरुं ससर्ज मरुत्वतेऽदः सवनं स सर्ज ।
 इत्युक्तवन्तं पितरं निवार्य गिरीष्टमाचष्ट हरिस्त्वचार्यः ॥५७॥
 हते स्वयज्ञे मरुतां ससर्ज प्रजापतिः कामनिवास सर्ज ।
 वृष्टिं तमाहेत्यथ नन्दजेन गोवर्धनोऽधारि गिरिर्भुजेन ॥५८॥
 सप्ताहमुद्वीक्ष्य धृतं नरेन्द्र-मलं स तुष्टाव हरिं सुरेन्द्रः ।
 त्वं मञ्जरीभिः प्रवरो वनानां विभूषितं चासि दिवो जनानाम् ॥५९॥

८ । रासक्रीडा—

(विहरत्येवान्तर्धानं गते श्रीकृष्णे गोपीनां तस्यान्वेषणम् ।)
 अवदन्निति तास्तरून् विमोहा हरिमुक्ताः सुदृशोऽथ कृत्विमोहाः ।
 तमृते न मुखानि चम्पकानां प्रतिभान्त्यद्य वनानि केतकानाम् ॥६४॥
 नवकदम्ब शिरोऽवनतास्मि ते त्वमपि दर्शय मालति सस्मिते ।
 हरिमशोक विशोकय मा तुरं त्वमिति कापि ललाप समातुरम् ॥६५॥

मयि दयां कुरु माधव सस्मिते वसति ते मदनः कुसुमस्मिते ।
 तुलसि दर्शय मे भवतीप्रियं व्यकथि चेति कयापि कृताप्रियम् ॥६६
 इदमुवाच च कापि तमालक त्वमनुदर्शय तं कृतमालक ।
 कुटज किं कुसुमैरुपहस्यते शरणाप्य च नस्तव हस्यते ॥६७
 अपरयाऽकथि दर्शय माधवं प्रतिवचो मम चेति हि माधवम् ।
 वद मयाम्र विभुं ननु हस्यते निपतितास्म्यतिदुष्प्रसहस्य ते ॥६८
 (अतः परं पुनराविभूते श्रीकृष्णे गोपीनामुक्तिः)
 तरुवर विनतास्मि ते सदाहं त्वमपाकुर्विति मे वियोगदाहम् ।
 करघृतवसनेति कापि कृष्णं कृपयाप्तं विचकर्ष चोपकृष्णम् ॥६९
 त्वयि सरसमना हरे सदाहं हृदयं मे प्रकरोषि किं सदाहम् ।
 निजहृदि हरिहस्तमादधाना-प्यवदत् केति मुहुः समादधाना ॥७०
 शृणु किमपि कयाप्यचुम्बि भालं-कृतमस्येति हरेर्विलप्य भालम् ।
 तव कुसुमनिरीक्षणे पदेऽहं विसृजेयं प्रणतेति कापि देहम् ॥७१
 कृतविविधतनुः परःशताभिर्गलहस्ताभिरखेलतैष ताभिः ।
 कुसुममिति तर्ककः पदेहं विसृजेहं सहसैव नीपदेहम् ॥७२
 कुसुमैरुपशोभितां सितैर्निजरूपैर्वनिताद्वयासितैः ।
 विदधे स तु मण्डलीं करान् गृह्यालुः स्वकरैः सुखाकरान् ॥७३
 उदितं त्रिदशीमुखे शितैर्घनमुक्ताम्बुलवप्रकाशितैः ।
 पुलकैरुदकैरदः सुखं प्रतिवीच्यान्तरभूतदासुखम् ॥७४
 ततथेयितथेयिथेयिता स विश्रुत्येति गिरोऽतिशायिता(?) ।
 मधुनः समवेक्ष्य कालतां परिवेषी न पदं चचाल ताम् ॥७५
 पतगः पतगीं स्मरातुरं स्मयमानः स्म मधुव्रतीं तुरम् ।
 तरुराप्य तदा रसालतां भ्रमरश्चुम्बति यूथिकालताम् ॥७६

तासामृतुः सफल एव हि या दिनेषु
 पश्यन्ति यद्विध इमं सततं वनेषु ।
 या लालयत्ययमदः सुकृतं त्ववाच्यं
 वाचाह कापि च तदा त्रिदशीति वाच्यम् ॥७७
 सप्तस्वयं हरिरगेन्द्रधरं दिनेषु
 सेन्द्रायुधाम्बुधरगर्जितदुर्दिनेषु ।
 पस्पर्शं यं चरणयोः शिरसाऽधुना ना
 गोपी[ः] पदे स्पृशति सोऽपि करौ धुनानाः ॥७८
 इत्थं विहृत्य वनिता विपिनेनिशं ता-
 माहुर्हरिर्वपुषि धर्मचितानिशंताः(?) ।
 रत्युत्सवं प्रियतमैः सह मानयन्ति
 सूर्यात्मजाम्बुनि वहे सुदृशः प्रयन्ति ॥७९
 तास्तान् बहून् नरहरीन् करकुड्मलेन
 तेऽपि स्वयं चलदृशः ससरिज्जलेन ।
 मत्ता गजा इव गजीश्च विमोहयन्ति
 मेघागमे प्रियसखीश्च समानयन्ति ॥८०
 आचम्य चाम्बु तृषितः करकोशपेयं
 कश्चिद् यथेच्छति पुनश्च शुचावपेयम् ।
 ईयुर्विहृत्य विपिने पुनरात्मरामा-
 नन्ताङ्गसङ्गसुखसंततिमप्सु रामाः ॥८१
 प्राभातिकं खगरुतं श्रवणेन पेयं
 भावानुरक्तवनितासुरतैः शपेयम् ।
 उक्त्वेति ताः स विससर्ज हरिर्गृहेषु
 मां प्राप्स्यथेति च पुनः सततं महेषु ॥८२

हासावलोकपरिरम्भणचुम्बितेन
 सन्तोष्य ताः स्वयमुदस्तविकारितेन ।
 जीयेय येन कविना यमकैः परेण
 नालज्जि सोऽस्मि हरिणेति जितः [स्मरेण] ॥८३
 अन्यार्थकान्यकविताचरणप्रचारैः[:]
 काव्यं निजार्थपदपंक्तिरसद्वि[चारैः] ।
 [रच्ये] त येन सममस्य परं परेण
 तस्मै वहेयमुदकं घटखर्परेण ॥८४

Critical Remarks.

Considering the difficult task the poet has chosen, viz. versification along with the quotation of one pāda of the Ghaṭakarpāra in each verse of his Kṛṣṇa-līlā just in keeping with his own subject-matter, without marring the Yamaka at the same time, Madana has indeed discharged his duties marvellously. Here and there some defects such as "Dūrānvaya" are noticed but these are explicable, probably unavoidable, for a poet who imposes upon himself so many restrictions. In V. 75, Sa viśrutyeti girotiśāyitā, etc. as now the metre is defective; it is neither Vaitāliya nor Sundarī. Vi in Viśrutya is long; and this causes the difficulty. This may, however, be supported according to the dictum—

यदा तीव्रप्रयत्नेन संयोगादेरगौरवम् ।

न च्छन्दोभङ्ग इत्याहुस्तदा दोषाय सूरयः ॥

i. e. if a combined letter be utterable without effort, its presence will not effect the previous letter. E. G. in this particular instance, Vi will remain short and not be considered long even though it is followed by Śru, a combined letter.

A synoptical Table showing the order

No. of our Edt.	Pratika	Abhinabha- gupta	Śaṃkara	Tārācandra	Dīvākara
1	निचितं खमुपेत्य	15	1	1	1
2	हंसा नदन्०	16	2	2	2
3	मेघावृतं निशि	17	3	3	3
4	सतडिज्जलदा०	18	4	4	4
5	क्षिप्रं प्रसादयति	19	5	5	5
6	छादिते दिनकरस्य	1	6	6	6
7	सर्वकालमतिलङ्घ्य	2	7	7	X
8	ब्रूत तं	3	8	8	7
9	हंसपंक्तिरपि	4	9	9	8
10	नीलशष्पमति०	5	10	10	9
11	मेघशब्दमुदिताः	6	11	11	11
12	किं कृपाऽपि तव	7	12	12	10
13	कुसुमितकुटजेषु	8	13	13	12

order inter-
charged with
following verse

of the verses in the commentaries consulted

Kamalākara Bhaṭṭa	Ramāpati Mīśra	Anonymous (our MS.)	Madana in Kṛṣṇalīlā	MS. Asiatic Society Govinda Jyotirvid	Jivānanda Vidyāsāgara	Haebelin	Dursch
1	1	1	1	1	1	1	1
2	2	2	2	2 (fol. 5)	2	2	2
3	3	3	3	3 (f. 6)	3	3	3
4	4	4	4	4 (f. 8)	4	4	4
5	5	5	5	5 (f. 9)	5	5	5
6	6	6	6	6 (f. 10)	6	6	6
7	7	7	7	7 (f. 11)	7	7	7
8	8	8	8	8 (f. 12)	8	8	8
9	9	9	9	9 (f. 12)	9	9	9
10	10	10	10	10 (f. 13)	10	10	10
11	11	11	11	10 (f. 13)	11	11	11
12	12	12	12	2 (f. 14)	12	12	12
13	13	13	13	3 (f. 15)	13	13	13

A synoptical Table showing the order—*contd.*

No. of our Edt.	Pratika	Abhinabha- gupta	Śaṃkara	Tārācandra	Dīvākara
14	मार्गेषु मेघ	9	14	4	13
15	सुसुगन्धितया वने०	10	15	5	14
16	तत् साधु यत्	11	61	16	15
17	नवकदम्ब	12	17	17	16
18	तरुवर विनतास्मि	13	18	18	17
19	कुसुमैरुपशोभितां	14	19	19	18
20	तासामृतुः सफल एव	20	20	20	19
21	कोकिलभ्रमर	×	21	×	×
22	एतन्निशम्य विरहा०	×	22	21	×
23	आलम्ब्य चाम्बु	21	23	22	20

of the verses in this commentaries consulted—*contd.*

Kamalākara Bhaṭṭa	Ramāpati Miśra	Anonymous (our MS.)	Madana in Kṛṣṇalīlā	MS. Asiatic Society Govinda Jyotirvid	Jivānanda Vidyāsāgar	Heberlin	Dorsch
14	14	14	14	14 (f. 16)	14	14	14
15	15	15	16	15 (f. 17)	15	15	15
			position interchanged with 15				
16	16	16	16	16 (f. 18)	16	16	16
			position interchanged with above				
17	17	17	17	17 (f. 18)	17	17	17
18	18	18	18	18 (f. 19)	18	18	18
19	19	19	19	19 (f. 20)	19	19	19
20	20	20	20	20 (f. 20)	20	20	20
x	x	x	x	21 (f. 21)	x	x	x
21	x	21	x	22 (f. 22)	21	21	21
22	21	22	21	22 (f. 22)	22	22	22

घटखर्परकाव्यस्य वर्णानुक्रमिकश्लोकसूची

Alphabetical Index of the verses of the
Ghaṭakārpara-Kāvya.

		श्लोकसंख्या		पृष्ठे
एतन्निशम्य विरहानल	....	२२	....	३६
किं कृपापि तव नास्ति	....	१२	....	२०
कुसुमितकुटजेषु	...	१३	....	२१
कुसुमैरुपशोभितां	....	१६	....	३२
कोकिल-भ्रमर-कोक	....	२१	....	३५
क्षिप्रं प्रसादयति	....	५	....	८
छादिते दिनकरस्य	....	६	...	१०
तत् साधु यत् त्वां सुतरुं	...	१६	...	२७
तरुवर विनतास्मि	....	१८	...	३०
तासामृतुः सफल एव	....	२०	....	३३
नवकदम्ब शिरोऽवनतास्मि	....	१७	....	२८
निचितं खमुपेत्य नीरदैः	...	१	....	१
नीलशष्पमतिभाति	...	१०	....	१६

		श्लोकसंख्या		पृष्ठे
ब्रूत तं पथिकपांशुलं	...	८	....	१३
भावानुरक्तवनितासुरतैः	....	२३	...	३७
मार्गेषु मेघसलिलेन	...	१४	....	२४
मेघशब्दमुदिताः	....	११	....	१८
मेघावृतं निशि न भाति	....	३	....	५
सतडिज्जलदार्पितं	....	४	....	६
सर्वकालमतिलङ्घ्य तोयदाः	....	७	....	१२
सुसुगन्धितया वनेऽजितानां	....	१५	....	२५
हंसपङ्क्तिरपि नाथ	....	६	....	१५
हंसा नदन्मेघभयाद्	....	२	....	३

घटखर्पर-काव्यम्

निचितं खमुपेत्य नीरदैः प्रियहीनाहृदयावनीरदैः ।
सलिलैर्विहतं रजः क्षितौ रविचन्द्रावपि नोपलक्षितौ ॥ १ ॥

अन्वयः । प्रियहीनाहृदयावनीरदैः नीरदैः उपेत्य खं निचितम्, सलिलैः क्षितौ
रजः विहतम्, रविचन्द्रौ अपि न उपलक्षितौ ॥१॥

विमलाख्या टीका

स्मितं सारस्वतं श्वेतं शाश्वतं समुपास्महे ।
यत् समासाद्य माद्यन्ति मद्विधा दुर्विधा अपि ॥ १ ॥
यतीन्द्रविमलो नाम्ना विमलामर्थपुष्कलाम् ।
विवृतिं रसपोषाय कुरुते घटखर्परे ॥ २ ॥
उत्तानगा देवगवीव सेयं कृते बुधानामिति नावसेयम् ।
भवेन्न तेषामियमीहितार्था मया शिशूनां क्रियते हितार्था ॥ ३ ॥

निचितमिति । प्रियहीनाहृदयावनीरदैः प्रियहीनायाः
प्रोषितभर्तृकाया या हृदयावनी हृदयस्थली तस्या रदैः उल्लेखकैः
दन्तवद् विदारकैरित्यर्थः, मेघस्य विरहोद्दीपकत्वात् । 'रद
विलेखने' इत्यस्य पचाद्यजन्तस्य रूपम् । नीरदैः मेघैः खम्
आकाशम् अर्थात् तदेकदेशम् उपेत्य प्राप्य निचितं व्याप्तम्
समाच्छादितमित्यर्थः । यद्वा उपेत्य कुतोऽपि आगत्य खं
निचितम् इत्यन्वयः । न केवलम् आकाशव्यापनमात्रेणैव

নীরদৈর্নিরস্তম্ অপি তু কৃত্যান্তরম্ অপি কৃতম্ ইत्याহ—
 সলিলৈরিতি । সলিলৈঃ স্রোত্শ্চতুষ্টোয়রাশিभिঃ করণৈঃ চিত্তৌ
 রজো বিহতং বিনাশিতম্, ধরাধূলয়ো নিরস্তা ইত্যর্থঃ । অত্র
 চিত্তাবিত্তি ষষ্ঠ্যর্থ্যে সপ্তমী যমকানুরোধাত্ । কিञ্চ রবিচন্দ্রৌ
 সূর্য্যচন্দ্রমসৌ অপি পরমতেজস্বিনাবপীত্যর্থঃ, নোপলচ্চিতৌ ন
 দৃষ্টৌ ন গণিতাবিত্তি যাবত্ । রবিচন্দ্রয়োস্তাদৃক্তেজস্বিত্বং
 তৃণীকৃত্য তৌ অপি আচ্ছাদিতৌ ইত্যর্থঃ । যদ্বা জনৈরিত্য-
 ধ্বাহার্যং, জনৈঃ রবিচন্দ্রৌ নোপলচ্চিতৌ মেঘাচ্ছন্নত্বাত্ ন দৃষ্টৌ ।
 অত্র পদ্যে অপিভিন্নক্রমঃ উপলচ্চিতৌ ইত্যস্যানন্তরং দ্রষ্টব্যঃ,
 তথা চ আস্তাং কথ্য তयोঃ ঐশাণ্য-শৈল্যয়োরনুভবস্য,
 স্বরূপেণাপি তৌ ন দৃষ্টিগোচরতাং গচ্ছত ইতি ভাবঃ ।

অত্র ‘নিচিত’-‘বিহতে’ত্যতীতকালবিহিত-কৃত্যপ্রত্যয়েন নীরদৈ-
 র্যাবদারম্ভণীয়ং কৃতম্ এব ন কিञ্চিদারম্ভব্যমস্তুতি, নিঃশে-
 ষার্থকাভ্যাং চ ‘নি’-‘বী’তুপসর্গাভ্যাম্ একত্র ন কাপি সাব-
 কাশম্ আকাশম্ ইতি অন্যত্র চ ন কাপি ভূমিঃ সরজস্কোতি
 চ ব্যজ্যেতে । সুন্দরীবৃত্তম্—‘বিষম্বে সসজা গুরুঃ সমে সমরা
 লৌ যদি সুন্দরী তদা ।’ ইতি লক্ষণাত্ ॥ ১ ॥

১। অনুবাদ। [কবি বর্ষার বর্ণনা করিতেছেন—]
 প্রিয়বিরহিতা [রমণীর] হৃদয়স্থলের বিদারণকারী মেঘসমূহ
 আসিয়া আকাশ আচ্ছাদিত করিয়া ফেলিয়াছে ; [বৃষ্টি]
 জলদ্বারা পৃথিবীর ধূলি বিনষ্ট করিয়াছে ; চন্দ্র সূর্যের প্রতিও
 দৃক্পাত করে নাই (অর্থাৎ চন্দ্রসূর্যকেও ঢাকিয়া ফেলিয়াছে) ।

हंसा नदन्मेघभयाद् द्रवन्ति निशामुखान्यद्य न चन्द्रवन्ति ।

नवाम्बुमत्ताः शिखिनो नदन्ति मेघागमे कुन्दसमानदन्ति ॥ २ ॥

अन्वयः । हंसा नदन्मेघभयात् [मानससरोवरं] द्रवन्ति । अद्य कुन्दसमानदन्ति निशामुखानि चन्द्रवन्ति न । नवाम्बुमत्ताः शिखिनः मेघागमे नदन्ति ॥ २ ॥]

टीका । हंसेति । नदन्मेघभयात् नदन् शब्दायमानो यो मेघः तस्माद् यद् भयं तस्मात् हेतोः हंसा द्रवन्ति पलायन्ते मानससरोवरं गच्छन्तीत्यर्थः, वर्षासु तेषां तथा-चारात् । अत्र मेघाद् भयस्यान्यथानुपपत्त्या मेघनादभयादित्यर्थः करणीयः । अद्य अस्मिन् अहनि वर्षाकाल इति भावः निशामुखानि शुक्लपक्षीयाण्यपीति शेषः, रजनोप्रारम्भाः चन्द्रवन्ति स-चन्द्राणि न भवन्तीत्यर्थः । चन्द्रो विद्यते येषां तानीति विग्रहे अस्त्यर्थवतुवन्तस्य चन्द्रवच्छब्दस्य क्लीवलिङ्गे प्रथमाबहुवचने रूपम् । प्रायः प्रारम्भ एव रजन्या मेघसंरम्भो भवतीति मुखानीतुक्तम् । दृश्यते च दिनशेषमासाद्य गाढघनीभूता मेघा रजनीप्रथमयामादूर्ध्वं क्रमेण विरला भवन्तीति । अत एवोत्तरत्र “मेघावृतं निशि न भाति नभो वितारम्” इति ‘वितार’मित्येवोक्तं न तु ‘विचन्द्र’मिति । अथवा उद्यद्बालसुधांशुमण्डलं हि रजनीमुखं सुखयतितमां मानसं मानवानां, ततश्च मेघदौरात्म्यात् तथात्वभङ्गे दूनचित्तानां तत्रैव दृष्टिराकृष्टा भवतीति प्राथम्यात् तथोक्तिः । किञ्च, हे कुन्दसमानदन्ति कुन्दकुट्मलसदृशदशने, दशनानां कुन्दसादृश्यकथनेन शुभ्रत्वप्राप्त्या विरहात् ताम्बूलादि-परित्यागः सूचितः इति केचिद् व्याचक्षते । वयन्तु ब्रूमः,

निशामुखानीत्यस्यैव विशेषणमिदम् । कुन्दान्येव समानाः
 सुसदृशा दन्ता येषां रजनीमुखानां तानि तथा । अत्र कुन्दानां
 दशनसाम्यकीर्तनेन अतिवर्षणाद् विकाशाभावेन कोरकावस्था
 सूच्यते । अस्मिंश्च पक्षे बहुव्रीहिसमासान्तदन्तशब्दस्य
 ददादेशात् क्लीबलिङ्गप्रथमाबहुवचननिष्पन्नमिदम् । अत एव
 मुखपदमपि साधु सङ्गच्छते । दूरान्वयदोषस्तु यमकत्वादुपेक्ष्यः ।
 एवं च 'आद्याः षट् श्लोकाः कविवचनानी'ति यदस्माभिः प्रति-
 पिपादयिषितं तदपि निर्बाधं स्यात् । मेघागमे मेघोदये,
 न तु वर्षर्तौ, अत एवादित्यनेन न पौनरुक्त्यम्, नवाम्बुमत्ताः
 नूतनजललाभहृष्टाः शिखिनो मयूरा नदन्ति शब्दं कुर्वन्ति ।
 अयमपि कालस्वभावः ।

विरहिण्युक्तिपक्षे तु, हंसानां मानसगमनकथनेन तेषा-
 मपि कालोचिता प्रियाप्राप्त्युत्कण्ठा भवति न पुनर्मत्प्रिय-
 स्येति खेदः, निशामुखानि न चन्द्रवन्तीत्यनेन, चन्द्रोऽपि
 निशामुखोदयरूपं स्वकर्तव्यमपह्नाय क्वापि विहरतीत्युत्कण्ठा,
 शिखिनो नदन्तीत्यनेन च नादस्य प्रियाह्वानरूपताप्रतिपत्त्या
 शिखिनां सङ्गमौत्सुक्यस्मरणान्नायिकाया अपि तादृशीत्-
 सुक्यमिति च व्यज्यन्ते इति ।

इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्राघटितोपजातिवृत्तमिदम्—

‘स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः’ ।

‘उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सा’ ।

“अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ

पादौ यदीयावुपजातयस्ताः” ॥ इति लक्षणात् ॥ २ ॥

২। অনুবাদ। মেঘশব্দভয়ে হংসগুলি [মানসসরোবর
অভিমুখে] পলায়ন করিতেছে। এই সময়ে দশনস্থানীয়-
কুন্দকুসুম-শোভিত নিশামুখ (সায়ংকাল) চন্দ্রহীন,
মেঘ উপস্থিত হওয়ায় নবজলমত্ত শিথিকুল নিনাদ
করিতেছে।

মেঘাঘতং নিশি ন ভাতি নভো বিতারং

নিদ্রাভুগ্ৰপৈতি চ হরিং সুখসেবিতারম্ ।

সেন্দ্ৰায়ুধস্ত জলদোদ্য রসন্নিভানাং

সংরম্ভমাবহতি ভূধরসন্নিভানাং ॥ ৩ ॥

অন্বয়ঃ। নিশি মেঘাঘতম্ [অত এব] বিতারং নভঃ ন ভাতি। সুখসেবিতারং
হরিং নিদ্রা ভুগ্ৰপৈতি চ। অদ্য সেন্দ্ৰায়ুধঃ জলদস্য রসন্ ভূধরসন্নিভানাং রম্ভানাং
সংরম্ভম্ আবহতি ॥ ৩ ॥

টীকা। কিञ্চ, মেঘাঘতমিতি। নিশি মেঘাঘতম্ মেঘা-
চ্ছন্নম্, এতচ্চ নিশিতং স্বমিত্যসৈবানুবাদঃ, অত এব বিতারং
বিলুপ্তনক্ষত্রং নভো ন ভাতি ন প্রকাশতে। সুখসেবিতারং
সুখস্থানুভবিতারং হরিং নিদ্রা চ ভুগ্ৰপৈতি, সর্বসুখভোক্তু-
র্নিদ্রাসুখমপি ন বিপ্রকৃষ্টমিতি ভাবঃ। যদ্বা সুখসেবিতা
অরম্ ইতি ছেদঃ। সুখৈঃ সুখিভির্জনৈঃ সেবিতা আরাধিতা
ইতি কর্মণি ক্ত-প্রত্যয়ঃ, নিদ্রা অরং দ্রুতম্, অন্যত্ পূর্ববত্।
অত্রাপি নিশীতি সম্বধ্যতে, নিশায়ামেব হরিশয়নস্মরণাত্।
অদ্য সেন্দ্ৰায়ুধঃ ইন্দ্রধনুর্যুক্তঃ জলদঃ রসন্ শব্দং কুর্বন্ ভূধর-
সন্নিভানাং পর্বততুল্যানাম্, অত্র বৃহৎপ্রমাণতয়া ধূসরবর্ণত্বেন

च साम्यं ज्ञेयम्, इभानां हस्तिनां संरम्भं क्रोधं भयं
वा आवहति जनयति ।

इदं नायकेन नायिकासमीपे प्रेषितायाः प्रतिदूत्या वचन-
मिति केचित् । अत एव नायिकोज्झावितं नायकदोषमपलपन्त्या
तया नायकस्यानागमनहेतुरनेन पद्येन प्रतिपाद्यते ।
तत्र च मेघावृतमित्यनेन रात्रावपि गमनागमनयोरयुक्तता
प्रतिपादिता । वसन्ततिलकं वृत्तम्, “ज्ञेयं वसन्ततिलकं
तभजा जगौ गः” इति लक्षणात् ॥ ३ ॥

३। अनुवाद । रात्रিতে মেঘাচ্ছন্ন [হওয়ায়] তারাশূণ্য
নভোমণ্ডল শোভা পাইতেছে না । নিদ্রা সুখানুভবকারী
বিষ্ণুকে আবিষ্ট করিতেছে । (অথবা সুখিজনসেবিতা
নিদ্রা দ্রুত বিষ্ণুকে প্রাপ্ত হইতেছে) । অধুনা ইন্দ্রচাপযুক্ত
মেঘও গর্জন করত পর্বতসদৃশ হস্তিসমূহের ক্রোধ উৎপাদন
করিতেছে ।

सतडिज्जलदार्पितं नगेषु खनदम्भोधरभीतपन्नगेषु ।

परिधीररवं जलं दरीषु प्रपतत्यद्भुतरूपसुन्दरीषु ॥ ४ ॥

अन्वयः । खनदम्भोधरभीतपन्नगेषु नगेषु [तथा] अद्भुतरूपसुन्दरीषु दरीषु
परिधीररवं सतडिज्जलदार्पितं जलं प्रपतति ॥ ४ ॥

टीका । किञ्च, सतडिदिति । खनदम्भोधरभीतपन्नगेषु
खनन्तः शब्दं कुर्वन्तो ये अम्भोधरा मेघास्तेभ्यो भीताः पन्नगाः
सर्पा येषु तथाविधेषु नगेषु वृक्षेषु पर्वतेषु वा । “शैलवृक्षौ
(नगावगौ) इत्यमरः । अत्र सर्पाणां भीतिश्च मेघगर्जितस्य

कर्णज्वरजनकतया वा गरुडपक्षवातशब्दानुकारितया वा,
मेघागमोत्सवानां शिखिनां सञ्चारसम्भावनया वेति द्रष्टव्यम् ।
अन्तिमार्थे भवभूतिः उत्तररामचरिते :—

‘एतस्मिन् प्रचलाकिनां प्रचलतामुद्वेजिताः कूजितै-
रुद्वेल्लन्ति पुराणचन्दनतरुस्कन्धेषु कुम्भीनसाः’ ॥ इति ।

तथा अद्भुतरूपसुन्दरीषु सुरतयोग्यत्वादिना अद्भुतरूपम्
आश्चर्यरूपं सुन्दरीषु रम्यासु, यद्वा, अद्भुतरूपाः सुन्दरी विद्या-
धर्यादयो यत्र तासु, दरीषु पर्वतकन्दरेषु, अथवा दरीषु
दर्यन्तर्गतासु अद्भुतरूपसुन्दरीषु च इति व्यधिकरणसप्तम्यौ,
परिधीररवं परि समन्तात् धीरो गम्भीरः रवो यत्र क्रियायां
तत् यथा तथा जलं प्रपतति । यद्वा परिधीररवमिति जल-
विशेषणम् । धीररवश्च वृक्षपल्लवेषु वा पर्वतगात्रेषु वा अश्रान्त-
वर्षणजन्यः सर्वानुभूतः । अत्र जलप्रपतनान्यथानुपपत्त्या
दरीष्विति दरीमुखेष्वित्यर्थः । तथा च कुमारसम्भवे—(१।१४)

‘दरीगृहद्वारविलम्बिविम्बास्तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति’
इति मेघानां दर्यां मुखविलम्बितत्वमेवोक्तम् । जलं
कीदृक् ? सतडिज्जलदार्पितं विदुःद्वितीयैर्मघैर्विसृष्टम् ।
एतदपि वर्षाप्रकृतिकथनम् ।

नायकनिकटे स्वयं गमनश्रवसायिनीं नायिकां ज्ञात्वा तां
वारयितुं प्रतिदूत्या इयमुक्तिरिति केचित् । तत्र पक्षे सतडि-
ज्जलदार्पितमित्यनेन मेघा न केवलं जलमेव ददति परं
भीषणा विदुःतोऽपीति ; स्वनदम्भोधरेत्यादिना यद्गर्जनेन

भुजगा अपि बिभ्यति तत्र का कथा कुसुमसुकुमारीणां
नारीणामिति ; दरीष्वित्यादिना जलविदुरदादेः परित्वाणार्थ-
मन्तरा दर्याद्याश्रयणमपि न निष्प्रतूरहमिति च गमनविघाताय
भीतिप्रदर्शनपरमिदमिति भावः । अन्यस्तु नद्यादिप्रतिबन्धकै-
र्नायको नायात इति वितर्काय नायिकया जलं वर्णयते
एतेन पद्येनेत्याह । मालभारिणी वृत्तम्, “विषमे ससजा यदा
गुरु चेत् सभरा येन तु मालभारिणीयम्” इति लक्षणात् ॥ ४ ॥

४ । अनुवाद । [ये स्थाने] गर्जनकारी मेघ हईते
सर्पगण भीत हईतेछे [এইরূপ] বৃক্ষসমূহে (অথবা
পর্বতসমূহে) তড়িদযুক্ত মেঘবিসৃষ্ট জল অতিশয় সুন্দর
(অথবা অতিরমণীয় সুন্দরীগণ যেস্থানে বাস করে এইরূপ)
গুহাসমূহে (অথবা গুহাসমূহে ও অতিরমণীয় রমণীসমূহে)
গম্ভীর ধ্বনিসহকারে প্রকৃষ্টভাবে পতিত হইতেছে ।

क्षिप्रं प्रसादयति सम्प्रति कोऽपि तानि

कान्तामुखानि रतिविग्रहकोपितानि ।

उत्कण्ठयन्ति पथिकाञ्जलदाः स्वनन्तः

शोकः समुद्भवति तद्वनितास्वनन्तः ॥ ५ ॥

अन्वयः । सम्प्रति कोऽपि रतिविग्रहकोपितानि तानि कान्तामुखानि क्षिप्रं
प्रसादयति । जलदाः स्वनन्तः पथिकान् उत्कण्ठयन्ति । तद्वनितासु अनन्तः शोकः
समुद्भवति च ॥ ५ ॥

टीका । क्षिप्रमिति । सम्प्रति वर्षाकाले कोऽपि अनि-
र्वचनोपपुण्यसम्भारसम्भृतः जनः रतिविग्रहकोपितानि रति-

कलहे सञ्जातकोपानि तानि पूर्वमपि कोपमलिनतयैव तदा-
तदा अनुभूतानि, यद्वा, तानि अनिर्वचनीयानि, कान्ता-
मुखानि क्षिप्रं प्रसादयति मानापनयनेन वीतमालिन्यानि
सम्पादयति । अन्यदा कथमपि मानापनयने कृतविलम्बोऽपि
समुद्दीपकं वर्षर्तुमासाद्य न कालं सहत इति क्षिप्रमित्यनेन
सूचितम् । अत्र कोपमलिनकान्तामुखप्रसादकस्य सौभाग्य-
कथनात् तदितरस्य दौर्भाग्यं व्यज्यते, तेन च पुरुष एवास्य
श्लोकस्य वक्तेति प्रतीयते । स च कविरेवेति मतं नः ।

एवं सम्भोगिवृत्तान्तमुक्त्वा विप्रलम्भविजृम्भितमाह उदिति ।
जलदाः स्वनन्तो गर्जन्तः पथिकान् प्रोषितान् जनान् उत्-
कण्ठयन्ति प्रियासमागमार्थम् उत्सुकतामानयन्ति । अत्र
“मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः कण्ठाश्लेष-
प्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे ।” इत्यभियुक्तोक्तिदिशा
केवलमेघालोकोऽपि तावद् विरहिणामुद्दीपकः का कथा सस्वन-
घनदर्शनस्य, “केवलोऽपि सुभगो नवाम्बुदः किं पुनस्त्रिदश-
चापलाब्धितः” इतिवदिति भावः । तद्वनितासु पथिकप्रणयिनीषु
अनन्तः मेघगर्जनादिनिरपेक्ष-केवलविरहजशोकापेक्षया अपारः
शोकः विरहसन्तापः समुद्भवति अतिशयेनोत्पद्यते जलदस्वने-
नेत्यर्थात् । स्वभावादेव दुःसहो विरहसन्तापो वार्षिकमेघ-
शब्देनासह्यतमताम् अधत्त इति भावः । ‘विवर्धति चे’ति पाठे
विबुधेरजन्तस्य आचारकिपि विबुधवदाचरतीत्यर्थः ।

इत्यन्तं वर्षास्वभाववर्णनम् । केचिदिदमपि प्रतिदूत्या
एवोक्तिः, तथा च पूर्वपूर्वाभिरुक्तिभिः कृतपदं प्रियतमागमनस्य

दुर्लभत्वज्ञानं मा नाम विषोदन्त्या नायिकाया आशाबन्धं
 छिन्द्यादिति सैव प्रकारान्तरेणाश्वासयतीत्याहुः । आश्वासार्थ-
 स्त्वतिरोहित एव । अस्मन्मते तु कथमप्येतन्न घटते । तथाहि
 रमण्या मानापनयनं पुरुषस्य सौभाग्यमिति कामं पुरुषः
 शतश्रुत्वो ब्रूयात् ; रमण्या पुनरुच्यमानं साहङ्कारत्वप्रत्यायन-
 द्वारा रमणीजनोचितकोमलभावविरहं सूचयत् अत्रत्यं वक्तृतात्-
 पर्यमेव विघटयेदिति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ५ ॥

५ । अनुवाद । मञ्जुति कोनও (অনির্বচনীয় সুকৃত-
 শালী) লোক রতিকলহে কোপযুক্ত [পূর্বানুভূত] প্রিয়ামুখ
 শীঘ্র প্রমত্ত করিতেছে । গর্জনকারী মেঘসমূহ বিরহীদিগকে
 [প্রিয়ার সহিত মিলনের জন্য] উৎকণ্ঠিত করিতেছে ।
 [এবং] তাহাদের (বিরহিগণের) পত্নীদিগের অপরিমীম
 [বিরহ] দুঃখ বিশেষভাবে উপলব্ধি হইতেছে ।

छादिते दिनकरस्य भा-वने खाज्जले पतति शोकभावने ।

मन्मथे च हृदि हन्तुमुद्यते प्रोषितप्रमदयेदमुद्यते ॥ ६ ॥

अन्वयः । दिनकरस्य भा-वने [मेघैः] छादिते, खात् शोकभावने जले पतति,
 मन्मथे हृदि हन्तुमुद्यते च प्रोषितप्रमदया इदम् उद्यते ॥ ६ ॥

टीका । इदानीमस्य काव्यस्य दूतकाव्यतया प्रसिद्धे-
 निर्दानभूतं मेघदौत्यं प्रकटयितुं भूमिकामारचयति कविः—
 छादित इति । दिनकरस्य भावने दौप्तिसमूहे, वनशब्दो
 बाहुल्यद्योतकः भुजवनादिवत्, छादिते मेघैरावृते ; तथा खात्
 आकाशात् खस्थमेघाद्वा शोकभावने दुःखजनने जले वर्षावारिणि

पतति ; तथा मन्मथे कामे हृदि प्रोषितप्रमदाया इति शेषः,
हन्तुं ताडयितुम् उद्यते उद्युक्ते सति प्रोषितप्रमदया
निरानन्दया प्रोषितपतिकया कयाचित् रमण्या इदं वक्ष्य-
माणवाक्यम् उद्यते मेघं प्रतीति शेषः । अत्र मन्मथ इत्यनेन
हृदीत्यनेन च सर्षपाविष्टभूतवत् गृहनिगूढसर्पवच्च मनसि
वर्तमानः कामो निरङ्कुशं मनः पीडयन्नपि दुर्निवार इति
सूचितम् । यद्वा दुर्भेदो हि हृद्भिन्नः काय इति कोमलता-
लाभाय हृदोत्प्रेक्षम् ; तथा, दूरस्थः प्रहर्ता उपायैरपसार्योऽपि
अन्तर्हृदयस्थोऽयं मदनो न तथेति विषादातिशयश्च सूच्यते ।
सर्वत्र भावसप्तमी ।

अत्रैकमेव प्रोषितप्रमदयेति पदं प्रोषितस्य विदेशगतस्य
प्रमदया प्रियया इति, प्रोषितः प्रमदः आनन्दो यस्याः
सा, तथेति च तत्पुरुष-बहुव्रीहिभ्यां समासाभ्यां निष्पन्न
मुक्तरूपम् अर्थद्वयं प्रत्याययत् श्लेषकक्षामवगाहते । अर्थयो-
रनयोरेको विशेषणीभूतः परो विशेष्यीभूत इति विवेक्तव्यम् ।
शोकभावेने इति णिजन्ताद् भूधातोर्युचि रूपम् । एतच्च
यद्यपि 'भा-वन'-'जल'योरुभयोरपि विशेषणम्, तथापि जलपतने
भा-वनच्छादने च शोकभावनत्वमन्वेति, भा-वन-जलयोः
स्वतस्तदनुपपत्तेरिति मृग्यम् ।

उपरिष्ठादुक्तानां पञ्चानां श्लोकानामपि प्रमदाप्रवक्तृ-
कत्वमातिष्ठमानाः केचन अत्रत्यस्य इदं पदस्य पूर्वोत्तरोभय-
वस्तुपरामर्शितामाहुः । तथा च प्रोषितप्रमदया 'इदं' पूर्वोक्त-
श्लोकपञ्चकीयं वस्तु वक्ष्यमाणश्लोकीयं वस्तु च 'उद्यते' इत्यर्थः ।

अत्र यद्यपि मेघ एव जलपातस्यावधिर्भवितुं युक्तः तत एव जलविभागात्, तथाप्यत्र ख-मेघयोरैक्यसम्भावनया तथोक्तमिति द्रष्टव्यम् । एतेन कदाचिन्मेघापगमात् जलपातविरामेण शोक-लाघवं सा भूदिति खादितुमर्हम् । अत्र जलपातस्य स्वभावा-देव विरहोद्दीपकत्वाच्छोकभावनत्वम्, भा-वनाच्छादनस्य च रजनीभ्रमाधायकतया रजन्याश्च विरहपीडाधिक्यविधायकत्वात् शोकभावनत्वं द्रष्टव्यम् । एतदारभ्य द्वादशपद्यं यावद् रथोद्धता वृत्तम्, “रात् परैर्नरलगै रथोद्धता” इति लक्षणात् ॥ ६ ॥

७। अनुवाद । सूर्येर रश्मिसमूह [मेघद्वारा] आच्छादित इहेने, आकाश इहेते शोकोद्दीपक जल पतित इहेते था किले एवं हृदये मदन आघात करिते उद्यत इहेने [कोन] निरानन्दा विरहिणी [रमणी] ईहा (वक्ष्यमाण वाक्यसकल) बलिते लागिलेन ।

सर्वकालमतिलङ्घ्य तोयदा आगताः स्थ दयितो गतो यदा ।

निर्घृणेन परदेशसेविना मारयिष्यथ न तेन मां विना ॥ ७ ॥

अन्वयः । हे तोयदाः, सर्वकालम् अतिलङ्घ्य यदा दयितो गतः [तदा] आगताः स्थ । निर्घृणेन परदेशसेविना तेन विना मां न मारयिष्यथ ? ॥ ७ ॥

टीका । सर्वकालमिति । अतिलङ्घ्येति पाठः । हे तोयदाः, सर्वकालं प्रियप्रवासकालातिरिक्तं कालम् आवयो-र्द्वन्द्वचरत्वकालमिति यावत् अतिलङ्घ्य अतिक्रम्य, देशान्तरे यापयित्वेति यावत्, यदा दयितः प्रियो गतः, प्रवासमिति शेषः, तदा आगताः स्थ । तोयदा इति साभिप्रायविशेषणम्, येयं युष्माकं मच्छोकभावक-तोयदायकता साऽस्माकं संयोगा-

वस्थायां क्व गतासीदिति भावः । निर्घृणेन निर्दयेन परदेश-
सेविना प्रवासिना तेन मत्प्रियेण विना मां न मारयिष्यथ
इति न, अपि तु मारयिष्यथेत्येव इति काकुः । निर्घृणत्वं
चास्य धनार्जनैकप्रवणतया स्वमनःपीडा-स्वप्रियामनःपीडामवि-
गण्य परदेशसेवित्वादिति ध्येयम् । अतिवाह्येति पाठे
सुगमोऽर्थः । अवलम्बेति पाठे विलम्बेतित्यर्थः ॥ ७ ॥

१। अनुवाक । हे मेघ ! तोंमरा [अत्र] सकल
समय अतिक्रम करिया ये समये प्रियतम देशांतुरे गमन
करियाछेन [ठिक सेई समये] उपस्थित इईयाछ ।
विदेशवासौ निर्दय ताहार विरहे कि आमाके [तोंमरा] बध
करिबे ना ? (निश्चयई ताहार विरहे आमाके तोंमरा
मारिया फेलिबे) ।

ब्रूत तं पथिक-पांशुलं घना यूयमेव पथिशीघ्रलङ्घनाः ।
अन्यदेशरतिरद्य मुच्यतां साऽथवा तव वधूः किमुच्यताम् ॥ ८ ॥

अन्वयः । हे घनाः, तं पथिक-पांशुलं ब्रूत । [यतः] यूयम् एव पथि-
शीघ्रलङ्घनाः । [वक्तव्यम् आह] अद्य अन्यदेशरतिः मुच्यताम् अथवा सा तव वधूः
किम् उच्यताम् ॥ ८ ॥

टीका । ब्रूतेति । तं पथिक-पांशुलं पथिकेषु पापिष्ठं
ब्रूत कथयत द्वितीयाधगतमर्थमिति शेषः । एतेन ततोऽ-
धिकः पापिष्ठः पथिकेष्वन्यः कोऽपि नास्तीति तस्याभिज्ञान-
मपुत्रं भवति । पापिष्ठत्वञ्चास्य चिरप्रवासरसिकत्वात् ।
अत्र कथनस्यान्यथानुपपत्त्या मद्गर्तृसकाशम् अवश्यं युष्माभि-
र्गन्तव्यमित्यनुनय आक्षेपलभ्यः । ननु भवती एव किमिति

न ब्रूते इत्याशङ्क्य स्वापेक्षया मेघानां शीघ्रगामित्वं तेन च स्वप्रेरिताया वार्तायाः शीघ्रप्राप्त्या प्रियस्यापि शीघ्रमागमनं सूचयन्ती आह—यूयमेवेति । यूयमेव न तु मादृशाः, पथि-शीघ्रलङ्घनाः मार्गाणां क्षिप्रतिक्रमणे समर्थाः । पथां शीघ्रलङ्घना इति गमकत्वात् कर्मषष्ठ्या समासः । “पथिपांशुलङ्घनाः” इति पाठे वर्षणेन धूलिनिवृत्त्या पथः आश्रयान-कदर्मान् कर्तुं समर्था इत्यर्थः । एतेन गमनसौकर्यं प्रतिपाद्य मेघान् प्रोत्साहयतीति भावः । यद्वा, वेगेन पथिपांशूनपि लङ्घयितुं समर्था इति शीघ्रगामितैवानेनापि सूच्यते ।

वक्तव्यमाह—अन्यदेशेति । अद्य वर्षाकाले अन्यदेशरतिः विदेशप्रीतिः मुच्यतां त्यज्यताम् । अत्र मृन्मयत्वाद् देशे रत्यसम्भवात् रमण्यन्तररतिरेवानागमनकारणमिति गूढाभिप्रायो व्यज्यते । अथवा पक्षान्तरे, सा तव वधूः पत्नी, सप्तपदीगमनानुष्ठानमात्रनिर्वर्त्य-पत्नीभावा न तु यथार्थतः पूण्यिनीति भावः, किम् उच्यतां कथ्यताम् ? त्वया यदि गृहं प्रति न गम्यते तदास्माभिः “स नागमिष्यती”ति त्वत्पत्नी वक्तव्या तच्चाप्रियत्वाद् दुर्वचमेवेति भावः । यद्वा, अद्य अन्यदेशरतिः अथवा सा तव वधूः अन्योरेकतरेत्यर्थः मुच्यताम्, त्वदनागमने सा न जीविष्यतीति तस्या आशा त्यज्यतामिति भावः । किमुच्यताम् अत्र विषये त्वया किं वक्तव्यमित्यर्थः । यद्वा, अन्यथा सा तव वधूः ‘मरिष्यती’ति वक्तव्ये अमङ्गलत्वात् तदपहाय ‘किमुच्यताम्’ इतुप्रक्तमिति भावः । ॥ ८ ॥

৮। অনুবাদ। হে মেঘ! পথিকাদম তাহাকে (প্রিয়তমকে) বলিবে, [যে হেতু] তোমরাই দ্রুত পথলঙ্ঘনে সমর্থ,—এই বর্ষাকালে অপর দেশের উপর অনুরাগ ত্যাগ কর। তাহা না হইলে (অর্থাৎ তুমি বিদেশ ত্যাগ না করিলে) তোমার পত্নীকে কি বলিব? (অথবা, তাহা না হইলে অর্থাৎ অন্য দেশের প্রতি অনুরাগ ত্যাগ না করিলে তোমার পত্নীকে ত্যাগ কর (পত্নীর আশা ছাড়), [এবিষয়ে] তোমার বক্তব্য কি?)।

হংসপঙ্ক্তিৱপি নাথ সম্प्रতি

প্রস্থিতা বিয়তি মানসম্प्रতি।

চাতকোঽপি তৃষিতোঽম্বু যাচতে

দুঃখিতা পথিক সা প্রিয়া চ তে ॥ ৮ ॥

অন্বয়ঃ। হে নাথ! হংসপঙ্ক্তিঃ অপি সম্प्रতি বিয়তি মানসং প্রতি প্রস্থিতা, চাতকঃ অপি তৃষিতঃ [সন্] অম্বু যাচতে। হে পথিক, সা তে প্রিয়া চ দুঃখিতা [ত্বদাগমনং যাচতে] ॥ ৮ ॥

টীকা। ঘোরৈঃস্মিন্ বর্ষাকালে অদুঃখিতানাংমপি অধিকা-ধিকসুখান্বেষণকামনা দৃশ্যতে কিং পুনর্দুঃখিতায়া মমেতি প্রিয়মনুনয়ন্ত্যাহ হংসপংক্তিরিতি। হে নাথ, হংসপংক্তিঃ হংসশ্রেণিৱপি বুদ্ধিৱিশেষৱিহীনাপি সম্প্রতি বিয়তি আকাশ-মার্গেণ, পথি গচ্ছতোতিৱদধিকারণৱিবচ্চা, মানসং সরোৱরং প্রতি প্রস্থিতা। তথা চ অমার্জিতমতয়োঽপি হংসপংক্তয়ঃ মহান্তম্ আয়াসমপি অৱিগণ্য স্বেষ্টদেশং গন্তুমুদযুক্তা

বর্তন্তে ইত্যর্থঃ । চাতকঃ অপি তৃষিতঃ সন্ অম্বু যাচতে । ন কেবলং হংসপঙ্ক্তিৰেব স্বাভীষ্টসম্পাদনসমুৎসুকা চাতকোঽপীতি অপিনা সূচ্যতে । হে পথিক, সা তে প্রিয়া চ দুঃখিতা সতীতি শेषঃ যাচতে, ত্বত্প্রত্যাवृत्तिমিতি শेषঃ । যদা মন্দমতয়োঽপি হংসচাতকাদয়ঃ স্বাভীষ্টসম্পাদনোদ্যুক্তাস্তদানীমপি ত্বং স্বীয়াং পথিকতাং ন জহাসীতি মহদাশ্চর্যম্ ইতি পথিকেতি সম্বোধনেন সূচ্যতে ।

কেচিদস্য শ্লোকস্য উপক্রমমিত্যমাहुः, अविश्रान्तजलवर्षणेन विदुरद्वज्रादिना च गमनागमनमद्य न युज्यत इति यदि स ब्रूयात् तर्हि एवं प्रतिवक्तव्यमिति आह—हंसपङ्क्तिरिति । तथा च मेघानामेकायनेऽपि वियति यदि हंसानां बुद्धिविशेष-हीनानामपि निष्प्रत्यूहः प्रचारः स्यात् तदा कोऽतिभारो भूतलग्नौ मनुष्याणामिति, चাতकयाचनया विदुरदशन्यादिभय-शून्यता प्रतिपादितेति च भावः ॥ ८ ॥

৯। অনুবাদ । হে নাথ ! সম্ভ্রতি (বর্ষাকালে) হংসগণ আকাশমার্গে মানসসরোবরের দিকে প্রস্থান করিতেছে । চাতকও তৃষিত হইয়া জন প্রার্থনা করিতেছে । হে পথিক ! তোমার প্রিয়াও দুঃখিতা হইয়া [তোমার প্রত্যাগমন] প্রার্থনা করিতেছে ।

নীলশষ্মমতিভাতি কোমল'

বারি বিন্দতি চ চাতকোঽমলম্ ।

অম্বুদৈঃ শিখিমণো বিনাদ্যতে

কা রতিঃ প্রিয় ময়া বিনাঽদ্য তে ॥ ১০ ॥

अन्वयः । कोमलं नीलशष्पम् अतिभाति, चातकः च अमलं वारि विन्दति ।
अम्बुदैः शिखिगणः वि-नाद्यते, हे प्रिय, मया विना अद्य ते का रतिः ? ॥ १० ॥

टोका । गमनागमनसौकर्यमेव भङ्ग्यन्तरेणाह—नील-
शष्पमिति । हे प्रिय, कोमलं नीलशष्पं नवीनहरित्तरुणम्
अतिभाति अतिशयेन शोभते । “शष्पं बालतृणं घासः” इति
कोषात् शष्पशब्दस्य बालतृणमर्थः, बालतया च कोमलता
अर्थाक्षिप्ता, एवञ्च कोमलमिति विशेषणम् अतिशय-
सौकुमार्यसूचनार्थमुपात्तमिति ज्ञेयम् । एवं नीलपदमपि
निरतिशयनैल्यलाभार्थम् । शष्पाच्छादिता भूमिः कुथास्तृतेव
आगच्छतस्ते पादयोः सुखं जनयिष्यतीति भावः । नीलपदेन
च न केवलं पादसुखं चक्षुस्तृप्तिरपि ते एतेनैव भविष्यतीति
सूचितम् । यदि तथाविधं तृणमस्पृशन् अपश्यंश्च गृह एव
तिष्ठेत्तदा विफलं ते चरण-नयनमित्यपि सूच्यते । वारि
विन्दति च चातकोऽमलम् इत्यत्र च जलानाममलत्वकथनेन
करकादिसंसर्ग-शून्यत्वं देहानुकूलत्वञ्च व्यज्येते ।

शिखिगणो मयूरसमूहः अम्बुदैर्जलदैः वि-नाद्यते
विधोष्यते, मेघदर्शनात् शिखिनः शब्दायन्त इत्यर्थः । तथा
च योऽयं तोयदः अशनेयोऽनिरिति त्वया मन्यते स न तथा,
प्रतुष्ट अवणसुभग-धौरध्वनिकारीति मेघतोऽपि भयं नास्तीति
सूचयति । तदेवं सर्वथा निर्बाधे निरुपद्रवे सुखसञ्चारेऽपि
मार्गेऽकिमितौदानीमपि त्वं नागच्छसीति सोत्कण्ठमाह—का
रतिरिति । हे प्रिय, मया विना, प्रियारहितस्य एकाकिन
इति भावः, अद्य ईदृशे वर्षासमये तव का रतिः इत्यहं न

জানামীতি আশয়ঃ । যদা, পূর্বপাদত্ৰয়েণ নীলশয্য-চাতক-
কেকাদুঃপস্থাপনেন উৎকণ্ঠাকাৰণং বর্ণয়িত্বা চতুর্থ-
চরণেণ তথাপি প্রিয়স্য ঐত্‌সুক্যমপশ্যন্তী বিস্ময়মাভিষ্ক-
রোতীতি জ্ঞেয়ম্ । যদা, সৌল্লুণ্ঠনোক্তিরিয়ম্, তত্র চ কা
অরতিরিতি পদচ্ছেদঃ, হে প্রিয়, ময়া বিনা অদ্য তে কা
অরতিঃ দুঃখং, ন কাপীত্যর্থঃ ; যদি তে ময়া বিনা অরতিরভ-
বিষ্যন্নুনম্ ইতঃ প্রাগেব ত্বং প্রত্যাवर्तिष্যথা ইতি ভাবঃ ।
রত্যভাবমেব সূচয়িতুং নিৰ্বিশেষণেণ অস্মচ্ছব্দেণ আত্মা
পরামৃষ্ট ইতি জ্ঞেয়ম্ ॥ ১০ ॥

১০ । অনুবাদ । হরিদ্বর্ণ [অতিশয়] কোমল নবতৃণ
শোভা পাইতেছে । চাতকও নির্মল জল প্রাপ্ত হইতেছে ।
মেঘসমূহ ময়ূরগণকে শব্দ করাইতেছে (অর্থাৎ মেঘদর্শনে
ময়ূরবৃন্দ কেকাধ্বনি করিতেছে) । হে প্রিয়, ঐদৃশ সময়ে
আমাকে ব্যতীত [প্রিয়াহীন একাকী] তোমার কি জীবিত
হইতে পারে ?

মেঘশব্দমুদিতাঃ কলাপিনঃ

প্রোষিতাহৃদয়শোক-লাপিনঃ ।

তোযদাগমক্লশা চ সাঽদ্য তে

দুর্ধরেণ মদনেন সাদ্যতে ॥ ১১ ॥

অন্বয়ঃ । মেঘশব্দমুদিতাঃ কলাপিনঃ প্রোষিতাহৃদয়শোক-লাপিনঃ [ভবন্তি] ।

তোযদাগমক্লশা তে সা ঞ্চ্য দুর্ধরেণ মদনেন সাদ্যতে ॥ ১১ ॥

টীকা । মেঘেতি । মেঘশব্দেণ মুদিতাঃ হৃষ্টাঃ কলাপিনঃ

शिखिनः प्रोषितानां प्रोषितभर्तृकाणामित्यर्थः, भर्तुर्विदेशस्थ-
तया गृहमपि तासां प्रवास इति भावः । हृदयशोकलापिनः
हृदयशोकस्य प्रदायका भवन्तीति शेषः । स्वार्थणिजन्ताद्
दानार्थक-ला-धातोर्णिन्प्रत्यये रूपम् । अथवा हेतुकर्तर्येवायं
णिच्, तथा च साक्षात् शोकदातृत्वं कामस्यैव, कलापिनस्तु
तं कामं प्रेरयन्तीति णिजर्थघटना द्रष्टव्या । यद्वा, हृदये
शोकं लापयन्त्याश्लेषयन्तीति आश्लेषार्थक-ली-धातो रूपम् ।
किंवा लापयन्ति द्रवीकुर्वत इत्यर्थः, तथा हि यः खलु शोकः
केकाश्रवणात् पूर्वं प्रोषितभर्तृकाणां हृदये कचन सम्प्रिण्डित
आसीत् स पुनरिदानीं कलापिनः केकया वाण्या द्रवीभवन्
सर्वं हृदयं व्याप्नोतीति भावः । अत्र मुदिता इति कलापि-
विशेषणेन केकाध्वनिरुपलक्ष्यते मयूरशब्दस्य मेघध्वनिजनित-
मोदनिमित्तत्वात् । अन्यथा मानसधर्मस्य मोदस्य विरहिणीभि-
रुहितुमशक्यत्वेन हृदयशोकदायकत्वमसमञ्जसं स्यात् ।

तोयदागमकृशा मेघप्रवृत्तिमात्रेणैव कृशशरीरा । अयं
भावः, तोयदागमस्तावद् ग्रीष्मर्तोरन्तिमभागादेव भवति, इयं
च ततः कालादेव कृशोभवितुं लग्ना, अद्य पुनः परिणते वर्षर्तौ
सुतरामेव कृशेति । ते तव सा, प्रिया अप्रिया वेति भावः,
दुर्धरेण दुर्धर्षेण दुःसहेनेति यावत्, मदनेन साध्यते कृश्यते
पीड्यते इति यावत् । चिरात् कृशशरीरा सा साम्प्रतिकं
मदनकदनं कथं सहिष्यत इति भावः ॥ ११ ॥

११ । अनुवाद । मेघशब्दे आनन्दित मयूरवृन्द
[ध्वनिद्वारा] विरहिणीदिगेर हृदयशोक उपपादन करितेछे ।

মেঘাগমে কৃশা তোমার সেই [প্রিয়া] অধুনা দুঃসহ মদন-
কর্তৃক পীড়িতা হইতেছে ।

কি' কৃপাপি তব নাস্তি কান্তয়া

পাণ্ডুগण्डपतितालकान्तया ।

শোকসাগরজলেঽদ্য পাতিতাং

ত্বদুগুणस्मरणमेव पाति ताम् ॥ ১২ ॥

অন্বয়ঃ । পাণ্ডুগण्डपतितालकान्तया কান্তয়া কি' তব কৃপাপি নাস্তি ? অদ্য
[ত্বয়া] শোকসাগরজলে পাতিতাং তাং ত্বদুগুणस्मरणम् एव पाति ॥ ১২ ॥

টীকা । কিমিতি । পাণ্ডুগण्डपतितालकान्तया পাণ্ডু-
गण्डयोः पतिता अलकान्ताः चूर्णकुन्तलप्रान्ताः यस्याः सा
तया । অলকানাং গण्डदेशपातित्य' চ বিরহেণ কেশসংস্কারা-
भावात् । तथाविधया कान्तया हेतुभूतया तव किं कृपापि
नास्ति ? आस्तां प्रेमकथा कृपापात्रतया तत्र कृपा तु भवितुं
युक्तैवेति हृदयम् । तव दीर्घं विरहव्रतं बिभ्राणा सा परिकर्मा-
दिकमपि परित्यज्य दुःखदुःखेन कालं यापयति, त्वं पुनस्तां
न स्मरसीति महत्ते नैष्ठुर्यमिति आशयः । विशेषणगत्या
कृपानिर्वाहकत्वात् कान्तयेति हेतौ तृतीया, 'विवक्षातः
कारकाणि भवन्ती'ति अधिकरणस्थाने करणविवक्षेति केचित्,
यमकभङ्गभयात् सेत्यन्ये ।

अद्य शोकसागरजले शोकरूपसागरजले पातितां त्वयेति
शेषः, तां त्वदुगुणस्मरणमेव पाति रक्षति, त्वदुगुणचिन्तनमेवे-
दानीं तदीयजीवनोपाय इति भावः । अतिनिष्करुणस्यापि
तवानुचिन्तनेनैव सेदानीं जीवतीति युक्तैव तत्र कृपेति ।

अत्र 'शोकसागरजले' इति रूपकानुरोधात् त्वमेव गुण इति कर्मधारयः, तस्य स्मरणम्, ततश्च यथा कश्चिज्जलपतितः "नूनं कश्चिद् गुण आगमिष्यति तमवलम्ब्योत्तीर्य जीवेयमि"त्याशा-
पाशबद्धः कश्चित् कालं ध्रियते, परतश्च प्राप्तगुणो जीवति अप्राप्तगुणश्च म्रियते, तद्वत् सापि गुणरूपं त्वामनुचिन्तय इदानीमपि कथञ्चिज्जीवति, यदि पुनस्त्वमिदानीमेव न गच्छसि तदा तु तस्या मरणं स्थितमेवेति भावः ॥ १२ ॥

१२ । [विरहे] पाण्डुवर्ण गण्डश्ले याहार अनकेर अग्रभाग पतित इहियाछे एहेरूप प्रियार जन्तु तोमार दयाओ कि नाई ? अधुना [तोमाद्वारा] शोकसागर जले निमज्जिता ताहाके (तोमार प्रियतमाके) तोमार गुणेर (वा तूमि-रज्जूर) स्मरणई रक्का करितेछे ।

कुसुमितकुटजेषु काननेषु

प्रियरहितेषु समुत्सुकाननेषु ।

द्रवति च कलुषे जले नदीनां

किमिति च मां समवेक्षसे न दीनाम् ॥ १३ ॥

अन्वयः । काननेषु कुसुमितकुटजेषु [सत्सु], प्रियरहितेषु समुत्सुकाननेषु [सत्सु], नदीनां द्रवति जले कलुषे [सति] च दीनां मां किमिति न समवेक्षसे च ॥ १३ ॥

टीका । पुनरपि वर्षाचेष्टितवर्णनेन स्वीत्कण्ठामावि-
ष्करोति—कुसुमितेति । काननेषु वनेषु कुसुमितकुटजेषु
सत्सु, कुसुमिताः पुष्पिताः कुटजास्तदाख्यवृक्षा येषु, पुष्पित-

गिरिमल्लिकेष्वित्यर्थः । अत एव प्रियरहितेषु प्रोषितभर्तृकेषु युवतिजनेष्विति शेषः, समुत्सुकाननेषु सोत्कण्ठवदनेषु सत्सु, एवञ्चात्र औत्सुक्यं प्रति यथोक्तविशेषणविशिष्टस्य काननस्य हेतुतया वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । अत्र चेतन-निष्ठमौत्सुक्यम् आननेषूपचर्यते वदनैकदेशस्य चकितचक्षु-द्वादेरौत्सुक्याभिव्यञ्जकत्वादिति द्रष्टव्यम् । प्रियेति सम्बोधनपक्षे तु रहितेष्वित्यस्य सामर्थ्यात् प्रियरहितेष्वित्यर्थः । तथा नदीनां द्रवति वहति स्रोतस्वतीत्यर्थः, जले कलुषे च सति । क्वचिद् वहतीत्येव पाठः । अत्र द्रवतीति जलविशेषणतया तडागादि-व्यावृत्तिरुक्ता तडागादिस्थिरजलाशयानां वर्षास्वपि तथा मालिन्यविरहात् । अयमेवार्थः समीचीनतया प्रतिभाति, न तु कलुषे जले द्रवति सति ; तथात्वे वर्षालिङ्गतया विधेयस्य कालुष्यस्य अनुवाद्यतापत्त्या विधेयाविमर्शप्रसङ्गात्, द्रवतीत्यस्य विधेयत्वासम्भवाच्च । जलकालुष्यान्तं सर्वं वर्षालिङ्गम् । एवञ्च नदीनामिति स्वरूपाख्यानमात्रम् । दीनां तत्तद्वर्षा-विजृम्भितदर्शनेन दुःखितां मां किमिति कथं न समवेक्षसे च दर्शनदानेनापि न सम्भावयसीत्यर्थः ।

केचिद् द्वितीयचरणमपि काननविशेषणतया योजयन्ति । तथा च प्रियरहितेष्विति पूर्वं ग्रीष्मर्तौ प्रवाततया निविड-च्छायतया च यैः प्रियैः काननमाश्रित्य प्रियाभिः सह विहारः प्रवर्तितः, त इदानीं वर्षर्तुमासाद्य मन्दिर एव रमन्त इति प्रियरहितानीदानीं काननानि वर्तन्ते, ततश्च त्वमप्यागत्य तथा कर्तुमर्हसीति नायिकाशयः सूच्यते । समुत्सुकाननेष्विति

दाडिमादिबीजलाभात् समुन्ति मुत्सहितानि सहर्षाणीति यावत्, सुकानाम् आननानि यत्र तथाविधेष्वित्यर्थः । अत्र भोग्यवस्तुदर्शनात् चक्षुस्फुरणादिसंस्मृतः शुकानाम् आनन्द आननेषूपचरितः । परं कीरवाचकस्य शुकशब्दस्य दन्त्यादित्वं लोके न क्वापि उपलभ्यते । तालव्यादित्वे तु सन्धौ “समुच्छुकाननेष्वि”ति पाठ आपतति । यदि च न तत्रापि यमकभङ्गभयन्तथापि श्रुतिकटुरश्रुतपूर्वः पाठः स्वीकर्तव्यः स्यादिति ध्येयम् ।

अत्र आद्यश्चकारः समुच्चयार्थः ‘कलुषे’ इत्यनन्तरं योजनीयः, द्वितीयस्तु अप्यर्थकः समवेक्षसे इत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । अत्र चकारावप्यर्थो भिन्नक्रमे वर्तते, तथा च दीनामपि मां किमिति न समवेक्षसेऽपीति क्रमयोजितोऽर्थो द्रष्टव्यः इति च केचिदाहुः । पुष्पिताग्रा वृत्तम् “अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा” इति लक्षणात् ।

एतदन्तेषु पद्येषु नायिकया क्वचित् तत्पदोपस्थाप्यतया क्वचिदस्मत्पदोपस्थाप्यतया चात्मा विनिर्दिष्टः ; एतच्च तस्या विरहोद्भूतमनस्कतयेति द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥

१७। अनुवाद । [ये समये] काननसमूह कुशमित-
कुटजवृक्षसमन्वित, [ये समये] प्रियविरहित। युवतिदिगेर
वदन उंकठायुक्त एवः [ये समये] नदीर जलश्रोतः
[अत्यस्तु] कलूषित, [अद्दश वर्षाकाले] कातरा आमाके
केन देखा दियाओ कृतार्थ करितेछ ना ?

मार्गेषु मेघसलिलेन विनाशितेषु

कामो धनुः स्पृशति तेन विना शितेषु ।

गम्भीरमेघरसितव्यथिता कदाहं

जह्यांः सखिप्रियवियोगजशोकदाहम् ॥१४॥

अन्वयः । मेघसलिलेन मार्गेषु विनाशितेषु, तेन विना कामः शितेषु
धनुः स्पृशति । गम्भीरमेघरसितव्यथिताः अहं कदा सखिप्रियवियोगजशोकदाहं
जह्याम् ? ॥ १४ ॥

टीका । मार्गेष्विति । इत उपसंहारं यावत् नायिकायाः
स्वगतोक्तिः । तत्रापि 'सखिप्रिये'त्यत्र सखीति सम्बोधनं चेत्
चित्तभ्रमात्तदिति बोद्धव्यम् । अत्र च प्रियागमनस्य सप्रतिबन्धतां
कामस्य च निर्दयप्रहारितामालोच्य दुःखावधिमपश्यन्ती मरण-
मेव कामयते । मेघसलिलेन मार्गेषु गमनागमनपथेषु विना-
शितेषु अलक्ष्यतां गमितेषु विघ्नितेषु इति यावत् सत्सु,
कामः शितेषु शितास्तीक्ष्णा इषवः बाणा यत्र तत् तीक्ष्णबाण-
युक्तमित्यर्थः, धनुः स्पृशति । अत्र मेघसलिलेनेति मेघपदो-
पादानेन नदीनिवृत्त्या वर्षाप्रारम्भः सूच्यते, परिणतवर्षास्वेव
नदीवृद्ध्या तया मार्गविनाशसम्भवात्, एवञ्च वर्षाप्रारम्भ एव
कामस्यैतादृशो विक्रम इति न जाने अतः परमयं कीदृग्-
विक्रमी भविष्यतीति भीतिविह्वलता नायिकायाः सूच्यते ।
अत एव स्पृशतीत्युक्तं न त्वानमितं न वा सज्यं कृतमिति ।
गम्भीरमेघरसितेन गम्भीरमेघध्वनिना व्यथिता अहं कदा सखि-
प्रियवियोगजशोकदाहं जह्यां त्यजेयम् । सखा चासौ प्रियश्चेति
सखिप्रियः तस्य वियोगजो यः शोकदाहः शोकरूपाग्निसमुद्भूता

पौडा तमित्यर्थः । अत्र “समप्राणः सखा मतः” इति पारि-
भाषिकसखिपदोपादानेन प्रोषितसखितया पुरैव प्राणरहिताहं
देहशेषा विरहदुःखमनुभवामि, “अतोऽयं देहो द्रुतं पतत्वि”ति
नायिकाशयो व्यज्यते । अन्ये पुनः सखीति सम्बोधनमाहुः ।

अत्र गम्भीरपदेन प्रौढवर्षा लभ्यते तदानीमेव मेघरसितस्य
गम्भीर्यसम्भवात् । तथा चायं भावः—वर्षाप्रारम्भ एव कामेन
धनुर्गृहीतं प्रौढवर्षाकाले पुनर्गम्भीरमेघरसितादिसाहचर्येण
कामः सुतरामेवोद्दामो भविष्यतीति तदानीं मृत्युरेव मे निश्चित
इति । एवञ्च कदेति कालप्रश्नः परिणत-वर्षावान्तरकालपरः ।
केचित्तु—अहञ्च मेघरसितव्यथिता मदनश्च सशरधनुर्धारीति
अवश्यं मे मरणमिति भावमाहुः । अस्मिन् पक्षे प्रथमे
पादे मेघपदं तृतीये गम्भीरपदम् च ? अनतिप्रयोजनं भवेत्
इति द्रष्टव्यम् । कामे इति सप्तम्यन्तपाठे स्पृशतीति शत्रन्तं
पदम्, तत्र ‘मार्गेषु’ इतिवत् सति-सप्तमी ।

यद्यपि दाहत्यागो द्विधा भवितुमर्हति प्रियप्राप्त्या वा देह-
त्यागाद्वा । तथापि प्रियप्राप्तेरसम्भवताविष्करणेन देहत्यागपर्यव-
सन्नोऽयं दाहत्यागशब्दः । तथा च मरणमेवेदानीं मे शरणमिति
यथोक्त एव भावः पर्यवसितः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १४ ॥

१४ । अनुवाद । पथसमूह मेघजलद्वारा अलङ्क्य इहिले
प्रियतमैर अभावे मदन तीक्ष्णवागविशिष्ट धनुः स्पर्श
करितेछे । [এই অবস্থায়] গম্ভীর মেঘশব্দে ব্যথিতা আমি
কখন প্রিয়সখার বিয়োগজনিত শোকদাহ (অর্থাৎ প্রিয়-
বিরহ দুঃখ) ত্যাগ করিতে পারিব ?

सुसुगन्धितया वनेऽजितानां
 स्वनदम्भोधरवातवीजितानाम् ।
 मदनस्य कृते निकेतकानां
 प्रतिभान्तीह वनानि केतकानाम् ॥ १५ ॥

अन्वयः । इह सुसुगन्धितया वने अजितानां स्वनदम्भोधरवातवीजितानां मदनस्य
 कृते निकेतकानां केतकानां वनानि प्रतिभान्ति ॥ १५ ॥

टीका । पूर्वश्लोके दूनमनस्कया नायिकया यदुक्तं तेन तस्याः
 स्वप्राणनिरपेक्षता च उन्मादावस्था च सूचिता । अत्र च—
 इतस्ततो भ्रमन्ती सा दैवादुपवनं प्राप्तवती । परं तत्रापि
 न निवृत्तिं गता, प्रतुष्टा तत्रत्य-पुष्पित-वृक्षादिदर्शनेन
 भूयः कामबाधामन्वभूदित्याह—सुसुगन्धीति । इह वर्षर्तौ
 अत्यन्तसुरभितया वने अजितानाम् अन्यैर्वन्यविटपिभिः
 अपराजितानाम्, स्वनदम्भोधरवातवीजितानां शब्दायमान-
 मेघवातचलितानाम्, तथा मदनस्य कृते कामस्य निवासार्थ-
 मित्यर्थः निकेतकानां गृहभूतानां केतकानां केतकीतरूणां
 वनानि प्रतिभान्ति शोभन्ते । यद्वा, अवनेजितानामिति पदच्छेदः,
 वर्षवारिविधौतानामिति तदर्थः । अत्र पक्षे सुसुगन्धितयेति
 केतकानां मदननिकेतनत्वोत्प्रेक्षायां हेतुः । तथा च सुसुगन्धि-
 तया मदनस्य कृते निकेतनतां गतानां केतकानां वनानि
 भान्तीत्यर्थः । यद्वा, केतकानां केतकी-पुष्पाणां वनानि समूहाः
 इत्यर्थः । एवञ्च न पौनरुक्त्यशङ्कापि । वर्षवारिविधौततया
 स्निग्धश्यामलानि मेघवातसम्पर्केण चलदलानि केतकवनानि
 कामनिकेतनानीव सुतरामुद्दीपकानीति भावः ।

अत्र केषाञ्चिन्मतसिद्धा कामनिकेतकपदस्य रतिमन्दिर-
रूपार्थान्तरव्यञ्जना तु वक्तुर्जनस्य रमणीत्वादुद्दीपकत्वा-
भावेन नातिरमणीयेति मन्तव्यम् । सुसुगन्धितयेत्यत्र
“नववारिकणैः” इति पाठान्तरम् । मालभारिणी वृत्तम् ;
लक्षणन्तु प्राग्वोक्तम् ॥ १५ ॥

१५ । अनुवाद । এই বর্ষাকালে অতিসুগন্ধিতা বশতঃ
বনমধ্যে [অগ্নি বৃক্ষ দ্বারা] অপরাজিত শকায়মান মেঘবায়ু-
বিকম্পিত কামদেবের [বাসের] জগ্নাই যেন নির্মিত গৃহতুল্য
কেতকীবৃক্ষসমূহের বনাবলী শোভা পাইতেছে ।

तत् साधु यत्त्वां सुतरां ससर्जं

प्रजापतिः कामनिवास सर्जं ।

त्वं मञ्जरीभिः प्रवरो वनानां

नेत्रोत्सवश्चासि सयौवनानाम् ॥ १६ ॥

अन्वयः । [हे] कामनिवास सर्जं, प्रजापतिः यत् त्वां ससर्जं तत् सुतरां साधु ।
वनानां प्रवरः त्वं मञ्जरीभिः सयौवनानां नेत्रोत्सवः च असि ॥ १६ ॥

टीका । तत् साध्विति । हे कामनिवास सर्जं, काम-
देवस्यावासस्थलीभूत सालतरो, प्रजापतिः यत् त्वां ससर्जं
सृष्टवान् तत् सुतरां साधु, कामोद्दीपकं त्वां सृजता प्रजा-
पतिना साधु कृतमित्यर्थः । अत्र विपरीतलक्षणया असाधु
कृतमिति हृदयम् । यद्वा, तत् साधु कृतम् ? इति काकुः,
नैव साधु कृतमित्यर्थः । ‘सुतरम्’ इति पाठे त्वां सुतरं
मत्वा यत् ससर्जंत्यादि योजनीयम् । वनानां सर्ववृक्षाणां
मध्ये प्रवरस्त्वं मञ्जरीभिः सयौवनानां युवतीनां नेत्रोत्सवश्च

नेत्रानन्ददायी च असि । अत्र सयौवनपदेन युवधर्मलाभात्
धर्मधर्मविनाभावाच्च प्रियसङ्गततरुणीनामित्यर्थः कथञ्चित्
करणीयः, तेन च विरहिण्या मम सुतरामेव नेत्रपीडां
ददासीति न साध्वी त्वत्सृष्टिरिति भावः । प्रजापतिपदध्वनिश्चायं
कैश्चिदुद्बुद्धितः—प्रजानां पतुः प्रजापतित्वं नाम प्रजोप-
कारित्वम्, तच्च एतादृशहृदयदाहचतुरं सालतरुं सृजता
तेन सम्यगुपदर्शितमिति । अत्र मञ्जरीभिरिति स्त्रीलिङ्ग-
पदोपादानाद् बहुवल्गुभतयैव ते नेत्रोत्सवत्वं न प्रकृत्येति
च व्यज्यते । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्राघटितम् उपजातिवृत्तम् ॥ १६ ॥

१७ । अनुवाद । हे कामदेवের আবাসস্থল শালবৃক্ষ !
তোমাকে যে বিধাতা সৃষ্টি করিয়াছেন তাহা খুবই ভাল
[করিয়াছেন] । তুমি বনমধ্যে শ্রেষ্ঠ এবং মঞ্জরীসমূহ দ্বারা
[প্রিয়সঙ্গত] তরুণীদিগের নয়নানন্দকারী ।

नवकदम्ब शिरोऽवनतास्मि ते

वसति ते मदनः कुसुमस्मिते ।

कुटज किं कुसुमैरुपहस्यते

प्रणिपतामि च दुष्प्रसहस्य ते ॥ १७ ॥

अन्वयः । [हे] नवकदम्ब, [अहं] ते शिरोऽवनता अस्मि । ते कुसुमस्मिते
मदनः वसति । [हे] कुटज, कुसुमैः [मादृग्जनः] किम् उपहस्यते ? दुष्प्रसहस्य
ते च प्रणिपतामि ॥ १७ ॥

टीका । नवेति । कामबाधां नाटयन्ती नायिका सर्जान्नि-
वृत्ता यदा पुनरन्यस्यां दिशि दृष्टिं पातितवती तदा नव-

कदम्बसङ्गतनेत्रा तमाह । हे नव-कदम्ब, ते तुभ्यं शिरोऽव-
नतास्मि शिरसा तुभ्यं प्रणमामोत्यर्थः । कदम्बस्य
नावीन्यं तु वर्षासु नवीनपत्रपुष्पोद्गमादिति ज्ञेयम् । ते तव
कुसुमस्मिते कुसुमरूपे हास्ये मदनो वसति । विरहिणी-
कदनकृत् कामो मे शत्रुभूतः, स चेदानीं त्वदङ्गाश्रित
इति तुभ्यं नमस्करोमीति शत्रोराश्रयदानेन त्वमपि मया
शत्रुमध्य एव गण्यसे इति भावः । लोकेऽपि शत्रुदर्शन-
परिहारेच्छया दूरान्नमस्क्रियते ।

एवं कदम्बादप्यविलम्बमपक्रान्ता दिगन्तरदत्तदृष्टिर्यदा
कुटजमवलोकितवती तदा त्वाह । हे कुटज, कुसुमैः कृत्वा
किम् उपहस्यते मादृगजन इति शेषः । दुष्प्रसहस्य सोढु-
मत्यशक्यस्य ते तव सम्बन्धे च प्रणिपतामि त्वामपि नमस्करो-
मीत्यर्थः । यद्वा, ते चरणयोः प्रणिपतामीत्यध्याहृत्यार्थः कर्तव्यः ।
अत्र चकारो भिन्नक्रमोऽप्यर्थश्च । तथा च न परं नवकदम्बस्य
प्रणिपतामि तवापीत्यर्थः । “निपतितास्मप्रतिदुष्प्रसहस्य ते”
इति पाठेऽपि यथोक्त एवार्थः । किं कुसुमैः कुत्सित-
कुसुमैरित्यप्यर्थः । कुसुमानां कौत्सित्यञ्च विरहिरणरणक-
वितरणचातुर्यम् । तथा च अन्धेन चक्षुष्मत उपालम्भ इव
त्वयायं कुत्सितकुसुमेन ममावहास इति सोल्लुण्ठनोक्ति-
रियम् । द्रुतविलम्बितवृत्तम् ॥ १७ ॥

१७ । अनुवाद । हे नवकदम्ब । আমি তোমাকে
অবনত মস্তকে প্রণাম করিতেছি । [কারণ] মদন তোমার
কুসুমরূপে স্মিতহাস্যে বাস করে । हे कुटज, तूभि कि

નિમિત્ત આમાકે કુસુમરાશિ દ્વારા ઉપશાસ કરિતેહ ? આમિ અતિદુઃસહ તોમારઔ ઠરણે પ્રણિપાત કરિતેહિ ।

તરુવર વિનતાસ્મિ તે સદાઽહં

હૃદયં મે પ્રકરોષિ કિં સદાહમ્ ।

તવ કુસુમનિરોક્ષણેઽપદેઽહં

વિસ્ત્રજેયં સહસૈવ નીપ દેહમ્ ॥ ૧૮ ॥

અર્થઃ । [હે] તરુવર નીપ, અહં તે સદા વિનતા અસ્મિ । મે હૃદયં કિં સદાહં પ્રકરોષિ ? તવ કુસુમનિરોક્ષણે [સતિ] અહમ્ અપદે સહસા એવ દેહં વિસ્ત્રજેયમ્ ॥ ૧૮ ॥

ટીકા । રૂદાનીં ધૂલિકદમ્બમાહ । તરુવરેતિ । યદ્યપિ ધૂલિકદમ્બસ્ય નાયં કાલઃ તસ્ય ગ્રૈષ્મિકત્વાત્, તથાપિ ગ્રીષ્મ-સ્યાચિરાતિક્રાન્તત્વેન તચ્ચિહ્નાનામિદાનીમપિ નાતિવિલીનત્વ-મિતિ મન્તવ્યમ્ । યદ્વા ઉત્પાતચિહ્નમેતત્ । એતચ્ચ તૃતીય-ચરણવ્યાખ્યાયાં વ્યક્તીભવિશ્યતિ । યદ્વા, નીપોઽત્ર પૂર્વોક્તો નવ-કદમ્બ એવ, તસ્ય પુનરુપાદાનં પુનઃ પ્રણામશ્ચ તરુષુ તસ્યૈ-વાતિશયેન કામોદ્દીપકત્વાત્ । અત એવ તરુવરેતિ સોત્પ્રાસ-સમ્બોધનમ્ ।

હે તરુવર નીપ, તે સદા અહં પ્રણતાસ્મિ તુમ્હ્યં સર્વ-કાલં નમસ્કરોમિ । સદેતિ ગ્રીષ્માદાવપીત્યર્થઃ । યદ્યપિ તદાનીં તસ્ય નાત્યન્તોદ્દેજકતા તથાપિ ભાવ્યૈત્સુક્યજનકતા-સ્મરણેન તદાનીમપિ તસ્ય નમસ્કાર ઉચિત્ત્વમિતિ ભાવઃ । એવં નિરન્તરનમસ્કારિણ્યા મે હૃદયં કિમર્થં સદાહં દાહયુક્તં મદનબાધાવિધુરં કરોષિ ? નૈતદુચિતમિતિ ભાવઃ ।

अपदे अस्थाने अकाल इति यावत्, तव कुसुमस्य निरीक्षणे दर्शने कृते सति परिणाममविगण्य तव आकालिकं कुसुमं दृष्ट्वेति धूलिकदम्बपक्षे व्याख्या, सहसा भटिति देहं विसृजेयम् । सन्निहितमरणत्वेनापि नाहं त्वया पौडनीयेति हृदयम् । परमशत्रुरपि मृत्युदशायां न प्रहरति, त्वन्तु तदानीमपि प्रहरसीति मिथ्यैव ते तरुवरत्वमिति भावः ।

यद्वा, 'निरीक्षणे पदे' इत्यकारप्रश्लेषं विनैव पाठः, तव कुसुमनिरीक्षणरूपे पदे इति तदर्थः, तथा च तव कुसुमदर्शनमेव मृत्युस्थानमिति हृदयम् । 'तव कुसुमनिरीक्षणापदेऽहम्' इति पाठे तव कुसुमनिरीक्षणरूपा या आपत् मृत्युस्थानं तदर्थम् अहं देहं विसृजेयम्, इत्यर्थः । 'कुसुमनिरीक्षिताऽपदेऽहम्' इति पाठे तु तव कुसुमैर्निरीक्षिता दृष्टा अहम् अपदे अकाण्डे, यद्वा पदे उचितस्थान एव इत्याद्यर्थः कदम्बपक्षे । औपच्छन्दसकं वृत्तम् । एतल्लक्षणन्तु—

‘षड् विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे सुगर्भो निरन्तराः ।

न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रली गुरुः ॥’

“तत्रैवान्तेऽधिके गुरौ स्यादौपच्छन्दसकं कवीन्द्रहृदयम् ॥”

इति ॥ १८ ॥

१८ । अनुवाद । हे तरुवर नीप ! আমি তোমাকে সর্বদা বিশেষভাবে নমস্কার করিয়া আসিতেছি, [তথাপি] আমার হৃদয় নিরন্তর দাহযুক্ত করিতেছে কেন ? আমি [অবিম্বশ্চকারিতা বশতঃ] অসময়ে তোমার কুসুম দর্শন করিয়া সহসা দেহ বিসর্জন করিব ।

कुसुमैरुपशोभितां सितै-

र्घनमुक्ताम्बुलवप्रहासितैः ।

मधुनः समवेक्ष्य कालतां

भ्रमरश्चुम्बति यूथिकालताम् ॥१८॥

अन्वयः । भ्रमरः मधुनः कालतां समवेक्ष्य सितैः घनमुक्ताम्बुलवप्रहासितैः
कुसुमैः उपशोभितां यूथिकालतां चुम्बति ॥ १८ ॥

टीका । एवमचेतनचेष्टितमभिधाय सम्प्रति चेतनचेष्टि-
तेनौत्सुक्यमाविष्करोति—कुसुमैरिति । भ्रमरः मधुनः पुष्प-
रसस्य कालतां कालोऽस्य अस्तीति कालः मत्वर्थीयोऽचप्रत्ययः,
तस्य भावस्तां कालमित्यर्थः । मत्वर्थीयप्रत्ययान्ताद् भाव-
प्रत्ययः प्रकृतार्थे ब्रूते यथा धूमवत्त्वं धूम इति । समवेक्ष्य दृष्ट्वा
यूथिकालतां चुम्बति । एतेन तिर्यञ्चोऽपि यथावसरं स्वप्रियाभिः
सङ्गच्छन्ते न पुनर्मम प्राणनाथः इति उपालम्भः सूच्यते ।
यद्वा मधुनः वसन्तस्य, अत्र पक्षे स्वार्थे तलप्रत्ययः । यूथिका-
लतां कौटुशीम् ? इत्याह । सितैरिति । सितैः स्वभावात्
शुभ्रैः, यद्वा बद्धैः पूर्वम् अ-विकशितैरिति यावत्, षिञ्
बन्धने धातुः । पश्चात् घनमुक्ताम्बुलवप्रहासितैः मेघोत्सृष्ट-
जलकणप्रकाशितैः कुसुमैः उपशोभिताम् । यथा कश्चिन्नायको
मधुनः मद्यस्य कालतां मत्तताकालमवेक्ष्य मुक्ताभरणादिभि-
रलङ्घ्यन्तं नायिकां रमयति तद्वदिति भावः । एतेन कदाह-
मेव प्रियेण परिचुम्ब्यमाना भवेयम् इति उत्कण्ठा व्यज्यते ।

अत्रेदं व्याख्यानतरम्—काल तामिति पदच्छेदः । हे
मधुनः पुष्परसस्य काल वर्षासमय, यथोक्तविशेषणैः कुसुमै-

रूपशोभितां यूथिकालतां समवेक्ष्य भ्रमरः तां चुम्बतीति योजना । यद्वा तां वर्षाभवत्वेन प्रसिद्धाम् इत्यर्थः । अत्र पक्षे वर्षतुं प्रत्यमर्षिणी नायिका तमेव सम्बोध्य कम् आशयं प्रकटीचिकीर्षति किं वात्र वैचित्र्यमिति न विद्मः ।

सुन्दरी वृत्तम् ॥१९॥

१९ । अनुवाद । भ्रमर वसन्त [वा पुष्परसेर] काल [समुपस्थित] जानिया शुद्ध [७] मेघमुक्त जलविन्दू द्वारा प्रकाशित कुसुमसमूहे परिशोभित यूथिकालता चुम्बन करিতেছে ।

तासामृतुः सफल एव हि या दिनेषु
सेन्द्रायुधाम्बुधरगर्जितदुर्दिनेषु ।
रतुप्रत्सव' प्रियतमैः सह मानयन्ति
मेघागमे प्रियसखीश्च समानयन्ति ॥२०॥

अन्वयः । याः सेन्द्रायुधाम्बुधरगर्जितदुर्दिनेषु दिनेषु प्रियतमैः सह रतुप्रत्सव' मानयन्ति, मेघागमे प्रियसखीश्च समानयन्ति, तासाम् एव ऋतुः सफलः ॥ २० ॥

टीका । सेर्थेव सङ्गताः सखीः स्मरति । याः सेन्द्रायुधाम्बुधरगर्जितदुर्दिनेषु दिनेषु प्रियतमैः सह रतुप्रत्सव' मानयन्ति तासामेव ऋतुः सफल इति योजना । सेन्द्रायुधेति । इन्द्रायुधं च अम्बुधरगर्जितं च इति इन्द्रायुधाम्बुधरगर्जिते, ताभ्यां सह वर्तमानानि च तानि दुर्दिनानि मेघाच्छन्नानीति विशेषण-समासः, तथाविधेषु दिनेषु । एतेन दिनानामुत्कण्ठाधायकत्वमुक्तम् । अत्र मेघाच्छन्नदिनवाचकस्य दुर्दिनशब्दस्य मेघाच्छन्नमात्रे लक्षणा, दिनविशेषणत्वेन सम्भेदेनान्यतरवैयर्थ्य-

मिति न्यायवलात् । एवम् अम्बुधरगर्जितमित्यत्रापि गर्जित-
पदं शब्दमात्रोपलक्षकम्, मेघनिर्घोषपरत्वे अम्बुधरपदवैयर्थ्यात् ।
अत्र दिनेष्विति दिनपदम् औचित्याद् रात्रिपरम्, दिवा
रतेर्निन्दितत्वात् । यद्वा, दुर्दिनेषु दिनेष्विति व्यधिकरण-
सप्तमीद्वयम् । एतत्कल्पे अपिशब्दोऽध्याहार्यः, तथा च सेन्द्रायुध-
सगर्जित-मेघाच्छन्नदिनेषु दिनेष्वपि सूर्यकिरणावच्छिन्नकाले-
ष्वपि, न केवलं रात्राविति भावः, या रतुत्सवं मानयन्ति
सुरतानन्दमनुभवन्तीति योजनीयम् । स्मृतिशास्त्रविरुद्धता-
दोषश्च कामार्तप्रवक्तृत्वादुपेक्ष्यः । तासामेव ऋतुः वर्षर्तुः
सफलः, एवशब्दो भिन्नक्रमः । एतेन अनेवंविधाया मम
विफलो वर्षर्तुरिति स्वदौर्भाग्यमाविष्करोति । प्रियतमेन सह
रतुत्सवसम्भोग एव वर्षर्तुफलमिति विरहिण्याशयः । किञ्च,
प्रियसखीश्च मेघागमे वर्षाकाले समानयन्ति आत्मनस्तुल्याः
कुर्वन्ति । तथा च न केवलं स्वयं प्रियतमैः सह रतुत्सव-
माननमेव वर्षर्तुफलं किन्तु प्रियसख्योऽपि यथा प्रियतमै
रतुत्सवं मानयितुं शक्नुयुस्तदपि कर्तव्यमित्यर्थः । एतेन
सखीप्रोत्साहनेन युष्माभिरविलम्बमेव मम प्रियानयने यत्नः
कर्तव्य इति नायिकाशयो व्यज्यते ।

“मेघागमं प्रियसखि श्वसमा नयन्ति” इति पाठे, अनेवं-
विधास्तु मादृशाः मेघागमं वर्षर्तुं श्वसमाः सारमेयतुल्या
नयन्ति यापयन्ति । यथा सारमेया वारिवित्स्ता कचिदुपह्वरे
वर्षर्तुमतिपातयन्ति तद्वदित्यादिस्तदर्थः काचित्कः ।

वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २० ॥

२०। अनुवाद। याँहारा (ये नारीगण) वर्षाकाले
इन्द्रचापयुक्तं ओ मेघगर्जनविशिष्टं मेघाच्छन्नं दिनशुलिते
प्रियतमेर सहितं रतिमुखं अनुभवं करेन एवं प्रियसखी-
दिगकेओ आश्रितुल्या (अर्थां प्रिययुक्तं) करेन, ताँहादेरई
(सेई नारीगणेरई) वर्षाकालं सफलं ।

कोकिलभ्रमरकोककूजिते

मन्मथेन सकले जने जिते ।

निर्गतोऽसि शठ मासि माधवे

नोपयासि शयितेऽपि माधवे ॥२१॥

अन्वयः । हे शठ, कोकिलभ्रमरकोककूजिते माधवे मासि मन्मथेन सकले जने
जिते सति [मत्सकाशात्] निर्गतः असि । माधवे शयितेऽपि नोपयासि ? ॥ २१ ॥

टीका । विरहकालं स्मरति । कोकिलेति । हे शठ धूर्त !
एतेन अन्यासक्तेनैव त्वया स्थीयत इति ध्वनितम् । कोक-
शक्रवाकः । कोकिलभ्रमरादिकूजिते माधवे वैशाखे मासि
वसन्तर्ताविति भावः, मन्मथेन कामेन सकले जने जिते
पराभूते सति त्वं निर्गतोऽसि मत्सकाशात् प्रस्थितोऽसि ।
माधवे हरौ शयितेऽपि आपादेऽपि वर्षर्ताविति यावत्,
अत्रापि मन्मथेन सकले जने जिते इति योजनीयम्,
नोपयासि न प्रत्यावर्तसे । अयं भावः—हावेव ऋतू वसन्तो
वर्षाश्च विरहे जनानामुत्कर्षां जनयतः । तत्र वसन्ते तव
प्रस्थानं कामं कर्मपारवश्येनेति न त्वं तदर्थमुपालभ्यसे,
परं सर्वेषां पथिकानां प्रत्यावर्तनोचिते वर्षर्तावपीदानीं यद्

नागच्छसि तत्र ते नूनं शाक्यमेव निदानमिति । माधव-
शयनोद्भावनस्यायमभिप्रायः—यदा नित्यबुद्धोऽपि प्रतिसंवत्सरं
सक्तच्छायपि शय्यामाश्रित्य शयानो वर्तते, तदा अहरहः
शयानस्य स्वल्पज्ञस्य ते केयम् अनुचिता कर्मान्तरव्यस्ततेति ।
केचित् श्लोकमिमं “ब्रूत तं पथिकपांशुलम्” इत्याद्यष्टमश्लोकात्
परं पठन्ति । रथोद्धतावृत्तम् ॥ २१ ॥

२१ । अनुवाद । हे बङ्कक, कोकिल भ्रमर ও চক্রবাক-
मूथरित वैशाख मासे कामदेव सकल लोक पराभूत करिले
तুমि আমার निकट हইতে চলিয়া গিয়াছ, [अथच]
माधव (हरि) शयन करिलेও (अर्थात् आषाढ मासेও)
आसितेछ ना ?

एतन्निशम्य विरहानलपीडिताया-

स्तस्या वचः खलु दयालुरपीडितायाः ।

स स्वारवेण कथितं जलदैरमोघैः

प्रत्याययौ सदनमूनदिनैरमोघैः ॥ २२ ॥

अन्वयः । ईडितायाः विरहानलपीडितायाः तस्याः एतद् वचः अमोघैः जलदैः
अमोघैः ऊनदिनैः स्वारवेण कथितं निशम्य दयालुः अपि स सदनं प्रत्याययौ ॥ २२ ॥

टीका । उपसंहरति एतदिति । ईडितायाः सुतायाः
मेघेन प्रशंसितायाः, विरहानलपीडितायाः विच्छेददहन-
दग्धायाः तस्याः स्वप्रियायाः एतद् उक्तप्रकारं वचः अमोघैः
सार्थकैः जलदैः स्वारवेण स्वगर्जितेन स्वजातुग्रचित-स्वाभि-
प्रायप्रकटनरीत्येति यावत्, कथितम् अनूदितं निशम्य श्रुत्वा
दयालुरपि स सदनं स्वगृहं प्रत्याययौ प्रत्यागतवान् ।

अपिरत्र समुच्चये, दयालुरिति हेतुगर्भविशेषणञ्च, तथा च न केवलम् एतद् वचनं श्रुत्वैव प्रत्याययौ अपि तु दयालुरपि दयालुत्वादपि प्रत्याययाविति भावः । मेघानाममोघत्वञ्च वर्षुकत्वात् सफलदौत्यकृत्यत्वाच्च । जनदिनैरमोघैरिति अप-
वर्गे तृतीया, कथितम् इत्यनेनान्वेति । अमोघैः कथनानन्तर-
मेव पथिकागमनात् सफलैः जनदिनैः अल्पदिनैः कथितम्
इत्यर्थः । अल्पत्वञ्च सम्भावितदिनापेक्षया ।

अयं श्लोक एतत्पूर्वश्लोकश्च बहुभिष्टीकाकृद्भिरुपेक्षितः ।
अत्र तृतीयचतुर्थचरणयोर्यमकमपि न घटते, अमोघैरमोघैरि-
त्येकार्थकशब्दद्वयोपन्यासेन 'अर्थे सत्यर्थभिन्नानाम्' इत्यादि-
लक्षणायोगात् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥२२॥

२२ । अनुवाद । मार्थक अल्पदिने अवार्थ जनद कर्तृक
स्वजातीय भाषाय कथित—मेघप्रशंसिता विरहाग्निपीडिता
प्रियार पूर्वोक्त वाक्यमकल श्रवण करिष्या दयार्जचित्त मेहे
पथिक गृहे प्रत्यागमन करिष्ये ।

भावानुरक्तवनितासुरतैः शपेय-

मालम्ब्य चाम्बु तृषितः करकोशपेयम् ।

जीयेय येन कविना यमकैः परेण

तस्मै वह्नेयमुदकं घटखर्परेण ॥ २३ ॥

अन्वयः । भावानुरक्तवनितासुरतैः तृषितः करकोशपेयम् चाम्बु मालम्ब्य च शपेयम्
येन परेण कविना यमकैः जीयेय घटखर्परेण तस्मै उदकं वह्नेयम् ॥ २३ ॥

टीका । इदानीं कविः स्वकृतेः साम्यातिशयनिर्मुक्ततां
द्योतयन् प्रतिस्पर्धिनः कवीन् आह्वयते—भावेति । पश्चाद्

भवभूतिनापुत्रकम्—“ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञाम्”
 इत्यादि । येन परेण मदतिरिक्तेन कविना यमकैः “अर्थे
 सतर्थाभिन्नानां शब्दानां सा पुनः श्रुतिः यमकम्” इत्यादि-
 लक्षणैः शब्दालङ्कारविशेषैः कृत्वा जीयेय पराजितुं शक्यः स्याम्,
 घटखर्परेण घटकपालेन भग्नघटस्यांशविशेषेणेति यावत्, तस्मै
 तदर्थम् उदकं वह्नेयम् आनयेयं, तस्य भूतो भवेयमिति
 भावः । अत्र कविनेतेप्रतावतैव पर्याप्तत्वेऽपि परेणेतुप्रपादानं
 यमकनिर्वाहार्थम् । अथवा कालान्तरे मयैव क्रियमाणैर्यम-
 कान्तरैरहं जय्योऽपि नान्यैरिति सूचनार्थं परेणेतुप्रकृतम् ।
 एतेन च इयं मे प्राथमिकी रचना परस्तात्तु इतोऽपुत्रकृष्टा
 रचना भविष्यतीति कवेर्हृदयम् । खर्परेतन्नेन च जलवहन-
 स्थातिक्रेशावहत्वमुक्तम्, मज्जयिनः कवेरहं सर्वाज्ञानिर्वाहको
 भवेयमिति भावः । कर्पर-खर्परौ द्वावपि कपालवाचकौ ।

अस्याः प्रतिज्ञाया दार्ढ्यविधानार्थं कविः प्रतिज्ञाद्वयम्
 आह—भावेति । भावानुरक्तायाः स्वभावेन अनुरागिण्या
 वनितायाः सुरतैः सम्भोगैः शपेयं शपथं करोमीत्यर्थः,
 यद्यहं प्रतिज्ञातं न पालयामि तदा भावानुरक्तवनितायाः
 सुरतं मे मा अस्त्विति भावः । एतेन सुरतप्रियताख्यापनेन
 कविरात्मनो नागरत्वं प्रकटयति । प्रायः प्रियेणैव वस्तुना
 शपथं करोति लोकः । तथा लुषितः सन् करकोशपेयं
 कर एव कोशः पानपात्रं तेन पेयं पातुं योग्यम् अम्बु
 आलम्ब्य गृहीत्वा च शपेयमिति शेषः । अत्रापि यदि
 प्रतिज्ञातं न सम्पादयामि तर्हि पिपासितस्य मे हस्तस्थितमपि

जलं पानाय न कल्पतामिति भावः । कोशः कुडमलं वा,
कराञ्जलिरिति भावः । “करकोशपेयम्” इत्यनेन सौलभ्यं
सलिलस्य सूच्यते ।

आलम्ब्येत्यत्र आलभ्येति पाठे स्पष्टेत्यर्थः । कचिदस्य
पूर्वार्धस्य “आलम्ब्य चाम्बु तृषितः करकोशपेयं भावानुरक्त-
वनितासुरतैः शपेयम्” इति व्यत्ययेन पाठ उपलभ्यते ।
केचित् शपेयम् इति परस्मैपदप्रयोगसाधुत्वरक्षादीक्षिताः
आलभ्येत्यस्य “अद्रोहयोग्यमपि जलं द्रुग्ध्वा” इत्यर्थं कृत्वा
शरीरस्पर्शनाख्यस्य उपालम्भस्य अभावात् ‘शप उपालम्भने’
इत्यात्मनेपदाभावं साधयन्ति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २३ ॥

२७ । अनुवाद । भावानुरक्ता पद्मीर [सहित उपभोग्य]
रतिक्रियार नामे एवं तृष्णार्त इहैया कर-पानपात्रे पानयोग्य
जल ग्रहण करिया आमि अपथ करितेहि—अन्त ये कवि
आमाके समक नामक अनङ्कारे पराजित करिते पारिवेन
तांशर अन्त आमि घट-कपाने जल वहन करिव ।

वङ्गीये ग्रहभूतशूलिनयनैणाङ्गोन्मिते ह्यायने
शाकीये विधिभूधरेभधरणीमाने च मासे मधौ ।
भास्वत्संक्रमणे महाविषुवगे सत्प्राच्यवाणीगृहे
व्याख्या स्यादियमक्षया क्षितितले यत्नात्मया निर्मिता ॥

Appendix No. 1

ENGLISH TRANSLATION.

WITH NOTES

Ghatakarpara-Kāvyaṃ

Verse 1, p. 1, निचितं खमुपेत्य etc.

1. The Sky is overcast with clouds that pierce through the hearts of the deserted beloved, have removed all dusts from the earth with (rain-) water and ignored even the sun and the moon.

The second part of this verse may also be independently interpreted as follows :—

The rain-water has removed all dusts from the earth ; the sun and the moon also are not visible.

Cf. the 1st pāda of v. 1 with ऋतुसंहार II. 2,

समाचितं व्योम घनैः समन्ततः ॥

For the advent of the rainy-season as a King, see op. cit., II. 1,

समागतो राजवदुद्धतद्युतिर्धनागमः कामिजनप्रियः प्रिये ॥

See also मृच्छकटिक V. 17 पवनचपलवेगः स्थूलधाराशरौघः
स्तनितपटहनादः स्पष्टविद्युत्पताकः नृप इव ।

For the description of the rainy-season as the friend of all trees, creepers, etc. nay as the 'life of all living beings, ऋतुसंहार, II. 28—

“तरुविटपलतानां बान्धवो निर्विकारो जलदसमय एष प्राणिनां प्राणभूतः ।”

Verse 2 p. 3, हंसा नदन्मेघ०

2. The swans are fleeing away (to the lake Mānasa) for fear of the rumbling clouds ; now-a-days the evenings radiant with teeth-like Kunda flowers are bereft of the moon. On account of the presence of clouds, the peacocks thirsting for new rains are crying (loud).

This compound कुन्दसमानदन्ति might also refer to a confidante of the separated lady possessed of beautiful teeth resembling Kunda flowers. But this interpretation does not suit the context.

For the swan, as a love-bird, serving as a messenger between the lover and the beloved, see Nala-Damayanti episode of the Mahābhārata (III 533. 1-2) ; see also my edition of the Meghadūta with the commentary Subodhā of Bharata Mallika, Calcutta, 1951, p. 11 ; the Nalodaya, Canto I ; the Hamsa-dūta by Rūpa Gosvāmin. For detailed informations about other Hamsa-dūtas, see my edition of the Hamsa-dūta by Vāmana Bhaṭṭa Bāṇa, vol. IV of Samskrita Duta Kavya Series.

For the swans flocking together, see Meghdūta, I.9 ; on their way to the Lake Mānasa, see op. cit. Pūrva-megha 9 and 11. For the peacocks dancing, see ऋतुसंहार, II. 16.

Verse 3, p. 5, मेघावृतं निशि, etc.

3. During the night the sky, full of clouds and (therefore) without stars, is also dark. Sleep overcomes

Hari lying at ease. Now-a-days the rumbling of rainbow-studded clouds enrage mountainous elephants.

The tradition is that Viṣṇu sleeps on his serpent couch for 4 months beginning from the eleventh day of the White Half of the month of आषाढ called Śayanai-kādasī till the Śuklaikādasī in the month of Kārttika called Utthānaikādasī. This is known as Yoganidrā. Cf. the Matsya-purāṇa,

शेते विष्णुः सदाषाढे भाद्रे च परिवर्तते ।

कार्तिके परिवुध्येत शुक्लपक्षे हरेर्दिने ॥

He sleeps usually from the 11th Āṣāḍha to 11th Kārttika.

See also the Meghadūta : Uttara-megha, v. 50 —

शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ ॥

Also Cf. निद्रितस्य वत शम्बरद्विषो जागराय किमु वारिवाहकः ।
“निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्तनम्” भविष्यपुराणे ।
“विष्णुर्दिवा न स्वपिति न च रात्रौ प्रबुध्यते”—विष्णुधर्मोत्तरे ।
इति रघुनन्दनकृतैकादशीतत्त्वे ।

Hari goes to sleep either on the Ekādaśī or Dvādaśī tithi ; see Nirṇayasindhu by Kamalākara Bhaṭṭa, p. 79, 3rd edition, Nirṇaya-sāgara Press—

“एकादश्यान्तु शुक्लायामाषाढे भगवान् हरिः ।

भुजङ्गशयने शेते क्षीरार्णवजले सदा ॥”

हेमाद्रौ ब्रह्मे । “अयम् (विष्णुशयनोत्सवः) द्वादश्यामप्युक्तः,

आ-भा-का-सितपक्षेषु मैत्र-श्रवण-रेवती ।

आदिमध्यावसानेषु प्रस्वापावर्तनोत्सवाः ॥

निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्तनम् ।

अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत् ॥” इति भविष्योक्तेः ।

Treated as a compound, सुखसेवितारं may be expounded as सुखसेवी चासौ तारश्च शुद्ध इत्यर्थः, तम् । सुखं सेवते तच्छीलः स सुखसेवी सुप्यजातौ णिनिः ताच्छील्ये इति णिनिः । सुखसेवी चासौ तारश्च शुद्ध इत्यर्थः । तारः संशुद्धमुक्तादौ संशुद्धे तरणेऽपि च इति विश्वप्रकाशः । There may be other solutions :—(1) सुखसेवी as before तस्य भावः सुखसेविता, तां राति आदत्ते इति सुखसेवितारः, तम् । रा आदान इत्यस्माद् धातोः “आतोऽनुपसर्गे कः” इति कः । आतो लोप इति चेत्यालोपः । (2) सुखसेविता अरम् इति पदच्छेदः । सुखसेविता इति निद्राविशेषणं कार्यम्, सुखसेविता अरं शीघ्रं सुखेन सेविता ।

We also add the following grammatical comments for a happy solution of—

सुखसेवितारम् । सेवतेऽसौ सेविता । सुखानां सेविता, सुखसेविता तं सुखसेवनशीलमित्यर्थः । नन्वत्र कथं षष्ठीसमासः । यावता ‘तृजकाभ्यां कर्तरी’ति (२।२।१५) कर्त्रर्थ-तृजकाभ्यां षष्ठीसमासनिषेधः प्राप्नोति । अथ नायं तृच्, किं तर्हि तृन्, तद्योगे षष्ठीसमासो भविष्यतीति वक्तव्यम् । एकं संधित्सतोऽपरं प्रच्यवत इति न्यायेन “न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनामि”ति (२।३।६१), तृन्योगे षष्ठीनिषेधात् । ननु च नायं कृद्योगनिमित्तकर्मषष्ठ्या समासः, किं तर्हि सुखं सेवते इति विगृह्य तृच्यागते “उपपदमतिङ्” (२।२।१६) इति समासे सुखसेवितारमिति भविष्यत्येव । न च सोपपदाद्धातोः तृज्-

विधानं नास्तीति वाच्यम्, हिमवत्स्तोता आदित्यद्रष्टा इत्यादिमहा-
भाष्यकारप्रयोगेषु असमाधानं स्यादिति । एवं तर्हि “कर्मण्यण्”
(३।२।१) इति अण् प्रसज्येत । ततश्च सुखसेवमिति स्यात् । तस्मादनु-
पपन्नः सुखसेवितारमिति प्रयोग इति चेत् सत्यम् ॥

(1) “जनिकतुः प्रकृतिरिति” (१।४।३०) ज्ञापकात् अनि-
त्योऽयं ‘कर्तरि चे’ति षष्ठीसमासप्रतिषेध इति सर्वं समञ्जसम् । अथवा

(2) सम्बन्धसामान्ये षष्ठी विधाय ‘षष्ठी’ति (२।२।८) षष्ठी-
समासः । अथवा

(3) सुखं सेवते इति विगृह्य “गम्यादीनाम् उपसंख्यानम्”
(वा० २।१।२४) इति गम्यादेः आकृतिगणत्वात् तृणो षष्ठ्यभावाद्
द्वितीयातत्पुरुष इति ॥

For the second half of v. 3, cf. ऋतुसंहार, II. 15,
वनद्विपानां नववारिदस्वनैः, etc. Also माघ’s शिशुपालवध,
vi, 26, गजकदम्बकमेचकमुच्चकैर्नभसि वीक्ष्य नवाम्बुदमम्बरे,
also op. cit. iv. 29. Also Mālatī-Mādhava, ix. 33.
नान्तर्वर्तयति ध्वनत्मु जलदेष्वामन्द्रमुद्गर्जितम् ॥

Verse 4, p. 6, सतडिज्जलदा०

4. The rain-water shed by clouds entwined with
lightning rush through the mountains with snakes
terrified by reverberating clouds and fall marvellously
into exquisitely beautiful caves with terrific sound.

‘Cf. ऋतुसंहार II. 7 ; see also op. cit. II. 13,
विपाण्डुरं....प्रयाति निम्नाभिमुखं नवोदकम् ॥

Verse 5, p. 8, क्षिप्रं प्रसादयति, etc.

5. It is the time when a (fortunate) person pacifies the dear ones enraged during love-warfare easily. The rumbling clouds make the travellers (away from their beloved) much worried. Endless pangs of their beloved ones are also on the increase.

Cf. ऋतुसंहार, II. 12.

निरस्तमाल्याभरणानुलेपनाः स्थिता निराशाः प्रमदाः प्रवासिनाम् ॥

Cf. Raghu xix. 38—

विग्रहाच्च शयने पराङ्मुखीर्नानुनेतुमबलाः स तत्त्वरे ।

आचकाङ्क्ष घनशब्दविक्लवास्ता विवृत्य विशतीर्भुजान्तरम् ॥

प्रणयकोपभृतोऽपि पराङ्मुखाः सपदि वारिधरारवभीरवः ।

प्रणयिनः परिरब्धुमथाङ्गना ववलिरे वलिरेचितमध्यमाः ॥

Verse 6 p. 10, छादिते दिनकरस्य, etc.

6. When the rays of the sun are all enveloped in darkness (by clouds), rains fall from the sky to the great woe (of separated ones) and Cupid is prepared to butcher her in (the very core of the) heart, some disconsolate lady deserted by her dear one says as follows.

---

1. The subject-matter of the Ghaṭakarpara-Kāvya is introduced here. The first five verses serve really as a background for this introduction. Abhinavagupta begins his commentary with this verse. See Introduction above, p. 22.

The advent of the rainy-season makes even the happy ones unhappy ; cf. Meghadūta, 1. 3 ; Vikramorvaśi iv, एतेन पुनर्निर्वृतानामप्युत्कण्ठाकारिणा मेघोदयेन अनर्थाधीनो भविष्यति । This is due to the parapharnelia of the rainy-season, its thunders, the cool wind, notes of hilarious peacocks ; blossoming of kadamba, kuṭaja and other flowers, cf. Kirat, X. 23, अभिभवति मनः कदम्बवायौ मदमधुरे च शिखण्डिनां निनादे । जन इव न धृतेश्चाल जिष्णुः ।

Raghuvamśa XIII, 27—29 :—

गन्धश्च धाराहतपल्वलानां कादम्बमर्धोद्गतकेसरञ्च ।
स्निग्धाश्च केकाः शिखिनां वभूवुर्यस्मिन्नसह्यानि विना त्वया मे ॥
पूर्वानुभूतं स्मरता च यत्र कम्पोत्तरं भीरु तवोपगूढम् ।
गुहाविसारिण्यतिवाहितानि मया कथञ्चिद् घनगर्जितानि ॥
आसारसिक्तक्षितिवाष्पयोगान्मामक्षिणोद् यत्र विभिन्नकोशैः ।
विडम्ब्यमानानवकन्दलैस्ते विवाहधूमारुणलोचनश्रीः ॥

Verse 7, p. 11, सर्वकालमतिलङ्घ्य, etc.

7. O clouds ! of all times, you have come to me at a time when my dear one is away. Would you not kill me in the absence of my merciless dear one now residing in a foreign land ? (i.e. verily you have come to kill me outright in his absence).

Verse 8 p. 13, ब्रूत तं पथिक०

8. O clouds that traverse long distances soon ! (please) speak to the wretched Traveller—

“Either your love for a foreign country or for your wife is to be given up. What should I say to her ?”

Verse 9, p. 15, हंसपङ्क्तिरपि, etc.

9. O Lord ! now (at the advent of the rainy-season) the swans in a row are on flight through the aerial way to the (Lake) Mānasa. The thirsty *Cātaka* also cries for water. O *Traveller* ! your beloved one too, in agony, prays for your immediate return to her.

Cf. Meghadūta, I. II; see also below.

Verse 10, p. 16, नीलशष्पमतिभाति, etc.

10. Soft blue grass shines forth brightly. The *Cātaka* obtains pure water. The clouds make the peacocks cry shrill. At this hour what pleasure can you obtain without me ?

For Peacocks cf. Rtu-saṃhāra, II. 6,

प्रवृत्तनृत्यं कुलमद्य वह्निणाम् । Vikramorvaśi, iv. 13,
धर्मच्छेदात् पटुतरगिरो वन्दिनो नीलकण्ठाः ॥

For the *Cātaka* op. cit., Rtu-saṃhāra 2.3.

तृषाकुलैश्चातकपक्षिणां कुलैः, etc.

For the *Cātaka* obtaining water, cf. Meghadūta, 2.54.

निःशब्दोऽपि प्रदिशसि जलं याचितश्चातकेभ्यः ॥

Verse 11, p. 18, मेघशब्दमुदिताः, etc.

11. The peacocks delighted on account of the rumbling of clouds cause great grief in the hearts of separated women. Your beloved one to-day, emaciated

at the advent of rains (the rainy-season) is being tortured by ruthless Cupid.

Cf. पतत्यविरतं वारि नृत्यन्ति च कलापिनः ॥ Also अभिभवति मनः कदम्बवायौ मदमधुरे च शिखण्डिनां निनादे (किराताजुर्नीयम्) ।

Verse 11 p. 10, किं कृपाऽपि etc.

12. Have you no compassion for the beloved one whose white cheeks are kissed by the tips of curling hair? The (sweet) memory of your virtues saves (the life of) her who has been thrown (by you) into the waters of the sea of grief.

Cf. मेघदूत 1. 10

आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां
सद्यःपाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रूपाद्धि ॥

Verse 13 p. 11, कुसुमितकुटजेषु, etc.

For śleṣa-saṁkīrṇa-rūpakālaṁkāra here, see our commentary.

13. When the forests are full of blossomed kuṭaja (Tree Wrightia Antidysenterica) flowers, the faces of all damsels separated from their beloved ones betray great anxiety, and the water of rivers flows foul, how is it that you do not look after me, the poor one.

See Meghadūta, I, 4, स प्रत्यग्रैः कुटजकुसुमैः, etc.

Verse 14 p. 14, मार्गेषु मेघसलिलेन, etc.

The Alaṁkāra here is Parikara, as the adjectives in this verse are purposely used as such.

14. (At this time) all the roads are merged under rain-water. Cupid now touches (uses) the bow with sharp arrows, (aiming at me) without him. O friend, when shall I be able to do away with the burning of grief caused by separation from the dear one.

Verse 15 p. 16, सुसुगन्धितया वनेऽजितानाम् , etc.

15. The forests of ketaka (Pandanus odoratissimus) that are unsurpassed in fragrance in the whole forest and fanned by the wind blowing along with rumbling clouds, serving as the abodes of Cupid now shine out i.e. appear very agreeable.

It is difficult to support here the reading ketana in this verse which would mean that ketana is either a tree or a creeper. But the dictionaries, viz. Amara, Medinī, Ajaya, etc. do not mention any synonym of ketana meaning a tree or a creeper.

“अथ केतनं कृत्ये केतावुपनिमन्त्रणे” इत्यमरः ।

“केतनं तु निमन्त्रणे गृहे केतौ च कृत्ये च” इति मेदिनी ।

“केतनं तु ध्वजे कार्ये निमन्त्रण-निवासयोः” इति अजयः ।

But the reading केतन has been accepted by Abhinavagupta. He explains—केतननाम्नां तरूणां वनानि अद्य विराजन्ते । And continuing, he says, केतनवनानि मदननिवेशनस्थानानि अतिसुकुमाराणि ।

For Ketaka, see Meghadūta, Pūrva-Megha, V. 3 ; Rtu-saṃhāra II. 17—केतकाधानहेतोः ; also 25, पाण्डुच्छायो-

पवनवृतयः केतकैः सूचिभिन्नैः Rtu-samhāra, II. 17,

कदम्बसर्जार्जुनकेतकीवनं etc. Also :—

“द्विरददन्तवलक्ष्मलक्षयत स्फुरितभृङ्गमृगच्छवि केतकम् ।”

And Rtu-samhāra, II. 26,

जनितरुचिरगन्धः केतकीनां रजोभिः ॥

Verse 16, p. 17, तत् साधु यत्त्वां, etc.

16. O Śāla tree, the abode of Cupid, it is well and good that you have been created by God as such. You tower over all and cause festive joy to youthful maidens in the company of their lovers by means of your clusters of blossoms.

cf. Mālatī-Mādhava, IX. 16,

उत्पुल्लार्जुनसर्जवासितवहत्पौरस्त्यभङ्गभामरुत् ॥

Verse 17, p. 28, नवकदम्ब, etc.

17. O newly-blossomed-Kadamba ! I bow down to you (in reverence) because Madana resides in your smile-like flowers. O Kuṭaja ! why do you smile at me (with the show of your) flowers ? My salutations to you the invincible one.

Cf. Vikramorvaśī, iv. 30, रक्तकदम्बः सोऽयं प्रियया घर्मान्तशंसि यस्यैकं कुसुमम् ॥

Cf. Mālatī-Mādhava, III. 7 and Mṛcchakaṭika, v. 14
नीपः प्रदीपायते ।

Verse 18, p. 30, तरुवर विनताऽस्मि, etc.

18. O the great tree Nipa ! I am always submissive to you. Why then, do you burn my heart now ?

All on a sudden, in an unwanted manner shall I leave aside my mortal coil at the sight of your flowers.

Verse 19, p. 32, कुसुमैरुशोभितां, etc.

19. The bee, noticing the advent of the spring, kisses the jasmine-creeper shining with white flowers and drops of water discharged by cloud.

Cf. Vikram. iv. 24.

The Alamkāra is Samāsokti ; here the bee stands for the lover.

Verse 20, p. 33, तासामृतुः सफल एव, etc.

20. (This) Season (i.e. the rainy-season) is welcome only to those ladies who enjoy themselves in the company of their lovers at the advent of clouds, and render their dear friends also equally happy—during the days overcast with resonant clouds studded with rainbows.

When their husbands come back, women may adorn themselves as before ; Cf. Yājñavalkya 1. 85—

क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनम् ।

हासं परगृहे यानं त्यजेत् प्रेषितभर्तृका ॥

Verse 21, p. 35, कोकिलभ्रमर०

The Alamkāra here is Parisamkhyā. The season for others is fruitful : this indicates that it is nothing but a misery for her.

21. O deceitful one ! You left the house in the month of Vaiśākha with cuckoos, bees and Cakravākas lustily singing (all around)—when Cupid had subdued

all people. (And) You are not returning (even) now when Mādhava has lied down (i.e. in the month of आषाढ) ?

Verse 22, p. 36, एतन्निशम्य, etc.

22. Having received this message of his laudable damsel, burning with fire of separation, delivered by the benevolent clouds in their own language, he, within a few blessed days, returned home.

Verse 23, p. 37, भावानुरक्त, etc.

23. I swear in the name of the love of (my) solely devoted wife (or by the loves of sprightly damsels) and thirsty, touching water to be sipped from the hollow palms of my hands—if I be vanquished by any other poet in the application of Yamakas, I shall carry for him water in a broken pitcher.

Appendix No. 2.

Variant readings of the Ghatakharpar-Kavya

घटखर्परस्य पाठान्तराणि ।

In this Appendix, A. B. C. or D after the verse number and before the variant readings refers to the pāda of the verse in question ; and the letters A. B. C. D. etc. after the variant readings refer to the MSS. used for the preparation of the present critical Edition of the Ghatakharpar-Kāvyā (See Introduction : Description of MSS.)

V. 1. C. निहितं—O (Dursch)

V. 3. A. निशि विभाति—दिवा० C. जलदो धर—A. O, घन C. E. F. जलदोऽपि J. सेन्द्रायुधः स J. K.

V. 4. A. जलदोज्झितं J, नगानां B. पन्नगानां (?) भीतिप० E. C. Dursch—परिधीररवं जलदरीषु ; D. निप० B. C. D. F ; Dursch—no प्र० ; simply पतत्यद्मुतरूपसुन्दरीषु ।

V. 5. D. शोको विवर्धति च, शोकः समुद्रहति J. शोको विवर्धयति—दिवा०

V. 6. B. खे जले J, लोकभावने—दिवा० ; D. प्रमदयैव० F. O. मुच्यते—दिवा०, J. K.

V. 7. A. मवलङ्घ्य—O, मवलम्ब्य C. G. J. K ; C. परदेशवासिना—O, J ; D. ह तेन—O.

V. 8. B. पांशुलङ्घनाः ; C. उच्यतां (?) J. D. Dursch : साऽथवा तव बूधः किमुच्यताम् । बूधः here is absolutely wrong ; it must be वधूः ।

V. 9. D. मनसि सा ।

V. 10. A. नीलशस्य, नीलघास K. मभि—O, A ; B. विन्दति हि—दिवा० Dursch reads वरिविन्दति which is absolutely wrong ; C. शिखिगणैः, शिखिगणोऽपि ना० D. ; निना—O ; D. रतिर्दयितया ; प्रिय विना मयाद्य B.

V. 11. C. कृशापि, कृशाव C. D. F. I. कृसोऽपि G ; D. माद्यते J.

V. 12. D. त्वद्गुणश्रवण० K.

V. 13. C. भवति च कलुषं जलं—दिवा० वहति च कलुषं C.

V. 14. B. कामे—O ; C. ससित G. ; D. जह्ने J.

V. 15. A. सुमगन्ध. सुसुगन्धितया विराजितानां D, कुसुमगन्धितया विराजितानां K. नववारिकणैर्विराजितानां B. D. E. F. G. I. ; B. वायुवी० ; वायुवेजि J. ; C. निकेतनानां C. G. J. K ; D. प्रतिभान्त्यद्य, केतनानाम् C. G. J. K, केतकीनाम् (?) E.

V. 16. A. सुतरुं, सुतनुं E. तत् साधु मत्वा C ; D. सुयौव० K.

V. 17. A. वन ; शिरः प्रण० B ; B. यन्मदनः C. रपहा०,

रवह० G. हास्यते J. K ; D. ननु नतास्मि सुदुष्प्र० ; निपतिता-
स्मि सुदु० D. E ; निपतितास्म्यति B.

V. 18. B. हृदयमिह; C. नवपुष्प I. निरीक्षिता D. E. I. ;
D. ननु विसृजे J.

V. 19. B. नवावहासितैः (?)—दिवा०, प्रकाशितैः ;
प्रभासितैः J.

V. 20. C. रत्युत्सवैः ; D. प्रियसखींश्च, सहचरीश्च I.

V. 22. A. एवं नि० ; C. स्वं स्वा०, तं स्वा० B. ; साध्वीभि-
रेवमुदितै०, साध्वीभिरेवमुदितं C. F. I. ; D. स गृहमून—O.

V. 23. A. सुरतैरुपेय०, शयेयं B. C. I. F. ; B. आलम्ब्य
चाम्बु तृपितः करकोशपेयं भावानुरक्तवनितासुरतैः शपेयम् B. C. ;
D. तस्मै शपेय ।

—

Bibliography

Ekādaśī-tattva by Raghunandan. See the **Smṛti-tattvas** by Raghunandana, edited by Jivānanda Vidyāsāgara.

Ghaṭakarpara-Kāvya as edited in the **Kavya-Saṃgraha** by (1) Haeberlin; (2) by Jivānanda Vidyāsāgara.

Ghaṭakarpara-Kāvya, edited by G. M. Dursch from Berlin (Gedruckt in der Druckerei der Koeniglichen Akademie der Wissenschaften). 1828.

Ghaṭakarpara-Kāvya, with the commentary **Vivṛti** of Abhinavagupta. Edited in **Kashmir Series of Texts and Studies**, No. LXVII. Srinagar, 1945,

MSS. of the **Ghaṭakarpara-Kāvya** with commentaries
Ghaṭakarpara-Kavya : Commentary

- (1) Anonymous
- (2) By Divākara
- (3) „ Govinda Jyotirvid
- (4) „ Kamalākara Bhaṭṭa
- (5) „ Ramāpati Miśra
- (6) „ Śaṃkara
- (7) „ Tārācandra

For a description of the above MSS., see **Introduction**, pp. 8-13.

Haṁsa-dūta by Vāmana Bhaṭṭa Bāṇa. Edited in the Saṁskṛta-Dūta-Kāvya Series by Dr. J. B. Chaudhuri.

Kāvyaṇuśāsana by Hemacandra. Nirṇaya-sāgara Edition.

Kiratārjunīya by Bhāravi. Nirṇaya-sāgara Edition.

Kṛṣṇa-līlā by Madana. Available only in MS, No. 3880 of the India Office Library, London.

Script Nāgarī. Substance : country-made paper. Folios 1 – 9 only. 8 lines in a page and 32 – 36 letters in a line. Size 10 × 4 inches.

The MS. bear stamp-marks of E. I. Company's Library both on F. 1a and F. 9b. Also marked in red ink "Gaikawar" on F. 1a.

इति श्रीसदनकृतं कृष्णलीलाकाव्यं समाप्तम् । संवत्सर १६६६ वर्षं कृष्णलीलानामकाव्यं समाप्तम् । मेदपाठज्ञातीय दीक्षित-लक्ष्मीधरात्मज-दीक्षितविश्वम्भरेण पुस्तकं परोपकाराय ।

Meghadūta edited by Dr. J. B. Chaudhuri in Pracya-vani Mandir Dr. K. N. Katju Series, Vol. II ; Calcutta, 1951.

Mālatī-Mādhava by Bhavabhūti. Nirṇaya-Sāgara ed.

Nirṇaya-Sindhu by Kamalākara Bhaṭṭa. Nirṇaya-Sāgara Press, third ed.

Nītisāra by Ghaṭakarpāra. As edited in the Kāvya-Saṁgraha by Jivānanda Vidyāsāgara. Third edition, pp. 374-380.

For Raghuvamśa, Kumāra-Sambhava, Nalodaya, Vikramorvśī, Rtu-Saṁhāra, see Vasumatī Edition of

Kālidāser Granthāvali in three volumes. Calcutta, 4th Edition.

Śisupāla-Vadha by Māgha. Nirṇaya-sāgara Edition.

Saṃskṛta-Dūta-Kāvya Series edited by Dr. J. B. Chaudhuri ;—

1. Bhramara-dūta-Kāvya by Rudra Nyāya-Paṇḍana, Calcutta, 1941.
2. Vān-maṇḍana-guṇa-dūta-Kāvya by Viśveśvara, Calcutta, 1941,
3. Candra-dūta-Kāvya by Jambū-Kavi, Calcutta, 1943.
4. Haṃsa-dūta-Kāvya by Vāmana Bhaṭṭa Bāṇa.
5. Pāṇtha-dūta by Poet Bholānātha of Gangātikuri, Burdwan, Calcutta, 1948.

For the Manodūta of Rāmarudra Śarmaṇ, Tulasī-dūta and many other Dūta-Kāvyas edited in parts for the first time, and also their critical appreciation, see the Vāṅgiya-Dūta-Kāvyetibāsa (History of the Dūta-Kāvyas of Bengal) by Dr. J. B. Chaudhuri.

Yājñavalkya-Smṛti. See Nirṇaya-Sāgara edition.

For the Dictionaries of Medinī, Ajaya, Amara, etc., see any standard Edition.

GENERAL INDEX

- Abhinavagupta, 16, 20, 21, 22;
 Commentator of Ghaṭa-
 karpāra Kāvya 23f ;
 authorities quoted by 25.
- Āḍakamala 22
- Amara 6, 33, 36
- Amaraśeṣa 33
- Amaruka 33
- Ananta Bhaṭṭa 34
- Anekārtha-dhvanimanjarī,
 33, 36
- Bhāgavatī-vivaraṇa 30
- Bhairava-stava 23, 24
- Bhānudatta 34
- Bhānukara Miśra 33, 34
- Bharatamallika 22
- Bhāsa, 14
- Bhavabhūti, 7, 37-38
- Bimbapratibimbavāda 24
- Bodhapancadaśikā 24
- Brhatpratyabhijnā 23
- Buehler, George, 43
- Caṇḍī 33
- Caturbhuja Bhaṭṭa 32, 33
- Dānakamalākara 34
- Dhananjaya 33
- Dhvanyāloka-locana 22, 25
- Divākara, 12, 22 ; commen-
 tary of 26-28
- Divākara Bhaṭṭa 34
- Dursch, 8, 41
- Ekākṣaranirghaṇṭa 33
- Ghatakarpāra as Poet, 14-17 ;
 his influence upon other
 poets, 18-19.
- Ghatakarpāra Kāvya-vivṛti
 23f.
- Ghatakarpārayojinī 31
- Gitārthasaṃgraha 32
- Govardhana 22
- Govardhana-dhāraṇa 48
- Govinda Dāśaputra 2
- Govinda Jyotirvid 13 ; Com-
 mentary Bālabodhinī by
 29-30
- Halāyudha 33
- Haṃsadūta 28
- Hari 5
- Hemacandra 14
- Heramba 29
- India Office Library Cata-
 logue 34, 44
- Indurāja 23

- Īśvarapratyabhijnāsūtra-vimarśi 22, 23
 Īśvara Vidyāvilāsa 12
 Jyotsnā 30
 Kālidāsa 15, 25, 32, 33
 Kāliya 46
 Kamalākara 22, 43 ; commentary by 31-34
 Kamalākara Bhaṭṭiya 34
 Kashinath Kunta 22
 Katju, Dr. K. N., 17
 Kāvyaṇuśāsana 14
 Kāvyaaprakāśa 33
 Kirāta, 39
 Kṛṣṇadeva Rāya 34
 Kṛṣṇa-līlā Kāvya, 18, 43-53
 Kṣemendra 23
 Kṣīrasvāmin 33
 Kucala Kavi 22
 Kumāra-sambhava 15, 9
 Kumārila Bhaṭṭa 34
 Lakṣmaṇagupta 23
 Madana 18
 Mādhava Jyotirvid 30
 Mahābhārata ८२
 Mahādevī-ṭikā 30
 Mālatī-Mādhava ८६, ८७
 Mammata 33
 Manmatha 17
 Mantra-Kamalākara 34
 Manuscripts, description of 8-13
 Meghdūta 16, 22, 25, 26, 33, 36.
 Mīmāṃsāsūtra 34
 Mrcchakatika ८७, ८८
 Muhūrtacintāmaṇi 30
 Murāri 17
 Muslim Patronage to Sanskrit Learning 34,
 Nārāyaṇa Bhaṭṭa 34
 Nilakaṇṭha 30
 Nilakaṇṭha Jyotirvid 13, 29
 Nirṇayasindhu 33, 34, ४३
 Nīti-Kamalākara 34
 Nizam Shah 34
 Padyāmṛta-taranginī 34
 Pālakāpya 33
 Pāṇini 25
 Paramārtha-saṃgraha 24
 Paramārthasāra-ṭikā 24
 Piyūṣadhārā 30
 Prācyavāṇi 39
 Rāmakautuka Mahākāvya 34
 Ramāpati Miśra 35
 Rājaśekhara 14
 Rāmakṛṣṇa 33
 Ramāpati Miśra 22 commentary Subodhikā by 35, 36
 Rāmila 14

Rasa-manjarī 33, 34
 Rāsa 45
 Raurava-vicāra 25
 Rewa 34
 Rtu-saṃhāra, ४१—
 Śabarabhāṣya 34
 Sāhasānka 14
 Sākta-bhāṣya 24
 Samaya-Kamalākara 34
 Śamkara 22, 37—39
 Sānti-Kamalākara 34
 Sarasvatī 14
 Sāstramālā 34
 Śeṣa 17
 Sher Shah 34
 Śīsupāla-vadha ४५
 Śīsubodhini 30
 Śiva 24
 Smṛti 36
 Somānandadeva 23
 Somila 14
 Spanda 24
 Śrīharṣa 33
 Śṛṅgāratilaka 33
 Śṛṅgāraprakāśa 28
 Śrūtabodha 30
 Śruti 33
 Subodhikā, commentary 35

Sutton, S.C. 44
 Tājika 30
 'Tantravārtikaṭikā 33 ?
 Tārācandra 9 22
 Tristhalisetu 33
 Utpalarāja 23
 Uttara-Rāma-carita, 9
 Vāgbhatālamkāra 33
 Vārtika 25
 Vaijayantī 33
 Vaidyanātha 22
 Vāmana 33
 Vāmana Bhaṭṭa Bāṇa ४२
 Vijayanagara 4
 Vikramorvaśī ४७, ४८
 Vimalā 23
 Vimalā, commentary 1
 Vindhyesvariprasāda 22
 Vīra Bhānu 34
 Viśva 33
 Vivāda-tāṇḍava 33 ?
 Vrata-Kamalākara 34
 Vṛndāvana 26
 Vṛtta-ratnākara 33,
 Yājñavalkya 33
 Yaśodharmadeva Vikramādi-
 tya, 14
 Yatindra Vimala I

Some other works by the same Author

Rs. As. P.

1. Contributions of Women to Sanskrit Literature in seven volumes (Kavya, Nataka, Smriti, Purana, etc.)	...	45	0	0
2. Contributions of Muslims to Sanskrit Learning, Vol. 1 Sangita-Malika by Mahammad Shah	...	3	0	0
Vol. 2 Samudra-Sangama by Darah Shukoh	...	5	0	0
3. Muslim Patronage to Sanskrit Learning	...	5	0	0
4. Sanskrit Duta Kavya-Samgraha, 6 Vols.	...	10	0	0
5. Sanskrit Poets of Mediaeval India (based upon Anthologies), 5 Volumes	...	35	0	0
6. Bhagavad-Gita (in Rixin)	...	3	8	0
7. Sri Sri Candi	...	1	0	0
8. (a) Meghaduta with the Commentaries of Bharata Mallika & others	...	8	0	0
(b) Meghaduta with the Commentaries of Sasvata and Sanatana Gosvami	...	8	0	0

Some other works by the same Author—*contd.*

	Rs.	As.	P.
9. Vangiya-Duta Kavyetihasa	...	5	0 0
10. Contribution of Bengal to Smriti Literature, Vols. 1 & 3	...	3	8 0
11. Sanskrit History in 4 Volumes	...	23	8 0
12. Poetical Works, Sakti-Sadhana, etc.	...	2	0 0

